

**T.C.
PAMUKKALE ÜNİVERSİTESİ
İSLAMİ İLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
MANEVİ DESTEK VE REHBERLİK PROGRAMI
TEZSİZ YÜKSEK LİSANS PROJESİ**

**"EBU HANİFE’NİN VERDİĞİ FETVALAR
BAĞLAMINDA GÜNLÜK HAYATINDAN ÖRNEKLER”**

MUAMMER SALİM

Denizli – 2024

T.C.
PAMUKKALE ÜNİVERSİTESİ
İSLAMİ İLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
MANEVİ DESTEK VE REHBERLİK PROGRAMI
TEZSİZ YÜKSEK LİSANS PROJESİ

"EBU HANİFE'NİN VERDİĞİ FETVALAR BAĞLAMINDA
GÜNLÜK HAYATINDAN ÖRNEKLER"

Muammer SALİM

Danışman

Dr. Öğr. Ü. Hasan KAFALI

JÜRİ ÜYELERİ PROJE ONAY SAYFASI

Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı, Manevi Destek ve Rehberlik Bilim Dalı öğrencisi **Muammer Salim** tarafından hazırlanan “**Ebu Hanife’nin Verdiği Fetvaları Bağlamında Günlük Hayatından Örnekler**” başlıklı Tezsiz Yüksek Lisans Projesi tarafımdan okunmuş, kapsamı ve niteliği açısından Tezsiz Yüksek Lisans Projesi olarak kabul edilmiştir.

Dr. Öğr. Ü. Hasan KAFALI
Danışman

Pamukkale Üniversitesi **İslami İlimler Enstitüsü** Yönetim Kurulu’nun.....tarih vesayılı kararıyla onaylanmıştır.

Doç. Dr. Harun ABACI
Enstitü Müdürü

BEYAN

Bu ödevin tasarımı, hazırlanması, yürütülmesi, araştırılmasının yapılması ve bulgularının titizlikle analizlerinde bilimsel etik ilkelerine ve akademik kurallara riayet edildiğini; bu çalışmanın doğrudan birincil ürünü olmayan bulgu ve belgelerin, verilerin ve materyallerin bilimsel etiğe uygun bir şekilde kaynak olarak gösterildiğini ve alıntı yapılan çalışmalara da atıfta bulunulduğunu beyan ederim.

Muammer SALİM

ÖNSÖZ

İtikat ve ibadet hayatımıza dair oluşturacağımız kimliğin şekillenmesinde büyük katkıları olan, İslam fıkhnın önemli isimlerinden İmam Azam Ebu Hanife'nin fetvalarının ve fetvalarına ilişkin arka planını süsleyen hayat tarzının bilinmesine ve anlaşılmasına büyük ihtiyaç vardır. Çünkü İmam Azam Ebu Hanife, hayatının ve fetvalarının, içerisinde yaşadığı toplumu hem etkilediğini hem de o toplumdan etkilendiğini bilmektedir. İnandığını yaşama ısrarı ve inandığını söylemedeki istikrarı, beraberinde hapis cezasına dönüşse de İmam-ı Azam Ebu Hanife, söz ve davranışlarındaki duruşunu asla bozmamıştır. Teori ile pratiği bir bütün haline getirmiş, etki alanını yıllar sonrasına taşıyabilmiştir. Dizinin dibine oturarak ona talebe olanlarla birlikte; onu tanımayıp devrinde yaşamadığı halde kendisinden çok şeyler öğrenen binlerce kişinin hocası ve ilham kaynağı olmuştur.

İmam-ı Azam fetvalarını aceleyle, alışlagelmiş tarzda ve sınırlı bir bakış açısına kurban etmemiştir. Sorunların tüm boyutlarını görerek, eldeki veriler üzerinde uzun uzun düşünerek; hatta zaman zaman kendisini problemlerin merkezine yerleştirerek kararlarına ulaşmada yeni ufuklar geliştirmiştir. O, araştırıp incelemenin, taklitten kurtulup tahkike ulaşmak için vazgeçilmez bir değer olduğu bilinciyle hareket etmiştir.

İmam Azam Ebu Hanife'nin "yaşayan Kur'an" olma çabası da halk tarafından görülmüş ve hakkında "*Ebu Hanife'yi Allah; fıkıh, ilim, amel, cömertlik ve yaşadığı Kur'an ahlakıyla bezemiştir.*" İfadesi kullanılmıştır.

Bu çalışmanın amacı İmam Azam Ebu Hanife özelinde geniş kitleler tarafından takip edilen insanların söz ve davranışları arasındaki uyumun ortaya koyacağı verimi arttırmak, söz-eylem uyumsuzluğunun yol açacağı kötü sonuçlara karşı uyarıda bulunmaktır. Söz ve yazı ustalarının takipçilerinde oluşturmak istedikleri etkinin gücünün aslında kendi davranışlarında gizlendiğini hatırlatmaktır.

Çalışmanın konusunun belirlenip hazırlanmasına kadar tüm süreçte kıymetli desteklerinden dolayı danışman hocam Dr. Öğr. Üyesi Hasan KAFALI' ya çok teşekkür ederim. Ayrıca çalışma esnasında bütün sıkıntılarımı paylaşan, hiçbir zaman desteklerini eksik etmeyen eşime ve sevgili çocuklarıma da çok teşekkür ederim.

Muammer SALİM

Denizli/2024

ÖZET

Pamukkale Üniversitesi İslami İlimler Enstitüsü Tezsiz Yüksek Lisans Proje Özeti	
Tezin Başlığı: "“Ebu Hanife'nin Verdiği Fetvalar Bağlamında Günlük Hayatından Örnekler”	
Tezin Yazarı: Muammer Salim	Danışman Hoca: Dr. Öğr. Ü. Hasan Kafalı
Kabul Tarihi: 01.01.2024	Sayfa Sayısı: VIII Ön kısım + 43 (ödev)
Anabilim Dalı: Felsefe ve Din Bilimleri	Bilim dalı: Manevi Danışmanlık ve Rehberlik
<p>Bu araştırmanın konusu, İmam-ı Azam Ebu Hanife'nin verdiği fetvaları bağlamında günlük hayatından bazı örneklerin tespit edilmesidir. Ayrıca İmam Azam Ebu Hanife özelinde yazan, konuşan ve toplumun önünde olan insanların söz ve eylemleri arasındaki uyum ve uyumsuzluğun sonuçları da bu araştırmanın konusudur. Bu araştırma ile sözleri, fetvaları ve yazıları ile eylemleri arasında uyum olan insanların karşısındaki insanlar üzerindeki tesir düzeyi tespit edilmek istenmiştir. Aynı şekilde İmam Azam Ebu Hanife'nin hayatındaki dikkat çeken detayların ortaya konması da bu araştırmanın amaçlarındandır. Bu amaca yönelik olarak İmam Azam Ebu Hanife'nin fetvalarından bazıları ve onun günlük hayatından bazı örnekler konu ile alakalı yapılan birçok araştırmanın ürünü olan kaynakların incelenmesi sonucu ortaya konmaya çalışılmıştır. Bu çalışmada nitel bir yöntem kullanılmıştır. Birinci bölümde, İmam-ı Azam Ebu Hanife'nin Soyu, Doğumu ve hayatı kısaca ele alınmıştır. İkinci bölümde, hayata bakışı, fetva verme usulleri ve bazı fetva ve görüşlerine değinilmiştir. Üçüncü bölümde ise İmam-ı Azam Ebu Hanife'nin hayatından dikkat çekici örnekler yer verilmiştir.</p>	
Anahtar Kelimeler: Ebu Hanife, Fetva, İlim, Gündelik Hayat, el Fıkhu-l Ekber,	

ABSTRACT

Pamukkale University Institute of Islamic Sciences Abstract of Master Thesis	
Title of Thesis: "Examples from daily life in the context of fatwas given by İmam-ı Azam Abu Hanife"	
Author: Muammer Salim	Supervisor: Dr. Öğr. Ü. Hasan KAFALI
Acceptance Date: 01.01.2024	Number of pages: V (frontpart) + 43 (homework)
Department: Philosophy and Religious Sciences Subfield: Spiritual Counseling and Guidance	
<p>The subject of this study is to identify some examples from the daily life of Imam Azam Abu Hanifa in the context of his fatwas. In addition, the results of the harmony and disharmony between the words and actions of people who write, speak and are in front of the society in the specific case of Imam Azam Abu Hanifa are also the subject of this study. With this study, it is aimed to determine the level of influence of people whose words, fatwas and writings are in harmony with their actions on the people in front of them. Likewise, revealing the remarkable details of Imam Azam Abu Hanifa's life is one of the aims of this study. For this purpose, some of Imam Azam Abu Hanifa's fatwas and some examples from his daily life were tried to be revealed as a result of the examination of the sources that are the product of many studies on the subject. In this study, a qualitative study method was used. In the first part, Imam-ı Azam Abu Hanifa's lineage, birth and life are briefly discussed. In the second part, his outlook on life, fatwa-making procedures and some of his fatwas and opinions are mentioned. In the third part, remarkable examples from the life of Imam-ı Azam Abu Hanifa were included</p>	
Keywords: Ebu Hanife, Fatwa, Science, Daily Life, el Fiqhu-l Akbar,	

İçindekiler Tablosu

BEYAN	II
ÖNSÖZ	III
ÖZET	IV
ABSTRACT	V
SİMGE VE KISALTMALAR DİZİNİ	VIII
GİRİŞ	- 1 -
I. ARAŞTIRMANIN KONUSU	- 1 -
II. ARAŞTIRMANIN AMACI.....	- 1 -
III. ARAŞTIRMANIN YÖNTEMİ.....	- 2 -
IV. ARAŞTIRMANIN KAYNAKLARI	- 2 -
BİRİNCİ BÖLÜM	- 3 -
EBU HANİFE VE HAYATI	- 3 -
1.1. Ebu Hanife'nin Soyu.....	- 3 -
1.2. Ebu Hanife'nin Doğumu ve Adı	- 3 -
1.3. Ebu Hanife'nin Ailesi	- 4 -
1.4. Ebu Hanife'nin Fiziki Görünümü ve Şahsiyeti.....	- 4 -
1.5. Ebu Hanife'nin Yetiştirilmesi.....	- 5 -
1.6. Ebu Hanife'nin Hocaları	- 7 -
1.7. Ebu Hanife'nin Öğrencileri.....	- 8 -
1.8. Ebu Hanife'nin Eserleri	- 9 -
1.9. Ebu Hanife'nin Vefatı.....	- 9 -
İKİNCİ BÖLÜM.....	- 11 -
EBU HANİFE'NİN FETVALARININ ARKA PLANI	- 11 -
2.1 Ebu Hanife'nin Hayata Bakış Tarzı	- 11 -
2.2 Ebu Hanife'nin Fetvalarındaki Usul ve Yöntemleri	- 13 -
2.3 Ebu Hanife'nin Örnek Fetvaları ve Bazı Görüşleri.....	- 17 -
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM	- 19 -

EBU HANİFE’NİN GÜNLÜK HAYATINDAN ÖRNEKLER.....	- 19 -
3.1 Ebu Hanife’nin Nazik Tavırları	- 19 -
3.2 Ebu Hanife’nin Helal ve Haram Hassasiyeti	- 20 -
3.3 Ebu Hanife’nin Ana-Babasına ve Hocalarına Saygısı	- 22 -
3.4 Ebu Hanife’nin Takvası	- 24 -
3.5 Ebu Hanife’nin Cömertliği.....	- 25 -
3.6 Ebu Hanife’nin Oğluna ve Öğrencilerine Tavsiyeleri.....	- 26 -
3.7 Ebu Hanife’nin Ticari Ahlakı	- 29 -
3.8 Ebu Hanife’nin İbadet Hayatı	- 31 -
3.9 Ebu Hanife’nin İlme Verdiği Önem.....	- 33 -
3.10 Ebu Hanife’nin Devlet Adamlarıyla İlişkileri.....	- 35 -
3.11 Ebu Hanife’nin Boş ve Yararsız İşlere Mesafesi	- 36 -
3.12 Ebu Hanife’nin Kur’an ile Münasebeti	- 37 -
SONUÇ	- 39 -
KAYNAKÇA.....	- 42 -

SİMGE VE KISALTMALAR DİZİNİ

bkz.	: Bakınız
c.	: Cilt
çev.	: Çeviren
ed.	: Editör
trans.	: Çeviren
vd.	: ve diğerleri
vb.	: ve benzeri
DİB	: Diyanet İşleri Başkanlığı
a.mlf.	: aynı müellif
b.	: bin, ibn
DİA	: Diyanet İslam Ansiklopedisi
H	: Hicrî
Hız.	: Hazreti
krş.	: karşılaştırınız
r.a.	: radıyallahuanh
s.	: sayfa
s.a.s./s.a.v.	: sallallahu aleyhi ve sellem
S	: sayı
thk.	: tahkik
tsh.	: tashih ede

GİRİŞ

I. ARAŞTIRMANIN KONUSU

İslam dini evrensel bir sistemdir. Bu sistemin yetiştirdiği önemli isimlerden İmam-ı Azam Ebu Hanife de İslam'ın evrensel değerlerine ait çizgisine bağlı kalmış, aynı istikametteki fikirlerini hem yaşadığı asrın tüm alanlarına dokundurmuş hem de fikirleri, eserleri ve yetiştirdiği talebeleri eliyle gelecek nesillere aynı çerçeveyi koruyarak taşımıştır. Yaşadığı çağın sorunlarına ilkeleri doğrultusunda çözümler üreten ve yıllar sonrası için de büyük bir birikimi miras bırakan Ebu Hanife, güncel sorunların çözümünün üstesinden gelmeyi de başarmıştır.

İmam Azam Ebu Hanife, fetvalarında siyasi davranmamış ve bilimsellikten de taviz vermemiş olmasına rağmen yönetenlerin fetva kaynağı olmayı başarmıştır.

Derin ilmi, yaşantısındaki mütevazılığı, ince anlayışı ve İslami duruşuyla Müslümanlara örnek olan Ebu Hanife'nin örnek şahsiyetine ait örnekleri ve bu şahsiyetle uyumlu olarak ümmetin sorunlarına yönelik ortaya koyduğu fetvalarından bazılarını bu çalışmamıza konu edindik.

Bu doğrultuda araştırmamızın birinci bölümünde Ebu Hanife'nin kısaca hayatı, ahlâkî özellikleri, eserleri, hocaları, talebeleri ve vefatı hakkında bilgi verdik. İkinci bölümde hayata bakışını, fetvalarının oluşmasındaki arka plana ve fetvalarından bazılarıyla birlikte birkaç görüşüne değindik. Üçüncü bölümde ise Ebu Hanife'nin günlük yaşantısından yansıyan dikkat çekici bazı örnekleri incelemeye çalıştık.

II. ARAŞTIRMANIN AMACI

Yaptığımız bu araştırma ile İmam Azam Ebu Hanife'nin, İslam dünyasında ve insanlık tarihinde ilmi olarak elde ettiği büyük başarıların dayandığı günlük yaşantısının da ön plana çıkartılması konusunda atılan ve atılacak adımlardan biri olmayı, günlük yaşantısının ve eylemlerinin sözleriyle uyumlu olmasının doğurduğu tesir gücünün farkına varılmasına katkıda bulunmayı arzuladık. Ayrıca hayatıyla ilgili olarak yazılan birçok esere rağmen onun hayatına, günlük yaşantısı ve yaşantısının tesirindeki fetvaları bağlamında bakılmasının güzel sonuçlarını sunmak da bu çalışmamızın amaçları arasında yer almaktadır. İmam-ı Azam Ebu Hanife ismi, onun fikirleri ve yaşantısı hala canlı olarak önümüzde durmaktadır. Ancak bu ismin ve hayatın unutulmaması için tarihe bir not düşülmesi adına bu çalışmanın yapılması da önemlidir.

Bu araştırmanın asıl amacı ise, İmam Azam Ebu Hanife'nin sadece dünya işleri ile uğraşp onlara çözümler bulmaya çalışın biri olmadığını; söz ve eylemleriyle de topluma yön veren, bu ulvi gayeyi her zaman çok değerli gören bir değer olduğunu anlatmaya çalışmaktır. Özetle amacımız tüm Müslümanlar açısından amelin imandan bir parça olmadığını ileri süren¹ imamın, kendisinin azimetlerle süslediği ameller konusundaki hassas yaşantısına dikkat çekmektir.

III. ARAŞTIRMANIN YÖNTEMİ

Bu araştırmada, konunun kaynakları olan eserler titizlikle okunmuş, daha sonra konuya uygun olan örnekler kaydedilip çeşitli başlıklar oluşturulacak şekilde sınıflandırılmıştır. Bu bağlamda, araştırmada; dökümantasyon, veri/metin analizi ve tümevarım yöntemleri kullanılmıştır. Ayrıca ödevin şekillenmesi açısından konu alanlarıyla ilgili akademik kitap, makale, ansiklopedi ve tezlerden yararlanılmıştır.

Bu araştırmamız, giriş ve üç bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde İmam Azam Ebu Hanife'nin hayatı kısaca anlatılmıştır. İkinci bölümde hayata bakışı, fetvalarının arka planı ve örnek fetvalarından bazılarına yer verilmiştir. Üçüncü bölümde ise Ebu Hanife'nin hayatından örneklere yer verilmiştir. Böylece araştırmamızdan istifade etmek isteyenler için Ebu Hanife'nin hayatı ile ilmi kişiliği ve fetvaları arasında kurulması gereken bağlantıya yol açılmıştır.

IV. ARAŞTIRMANIN KAYNAKLARI

Bu araştırmada birçok eserden istifade edilmiştir. Zira Ebu Hanife'nin hayatı, ilmi kişiliği, fetvaları ve eserleri ile ilgili gerek ülkemizde, gerekse ülkemiz dışında yapılan çok kapsamlı akademik çalışmalar bulunmaktadır. Bu sebeple bu araştırmamızda, Ebu Hanife konusuna doğrudan veya dolaylı olarak değinen kitap, makale ve tez gibi literatüre ait birçok esere başvurulmuştur. Ayrıca çoğu araştırmalara kaynaklık eden Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisinin araştırmamızla ilgili maddelerinden de istifade edilmiştir.

¹Mehmet Evkuran, *Ebû Hanife Doğruyu Arayanların Önderi, İstanbul, Bir Yayıncılık,2019, s.7.*

BİRİNCİ BÖLÜM

EBU HANİFE VE HAYATI

1.1. Ebu Hanife'nin Soy

Babası Sabit, önceleri Babil'de yaşarken daha sonra Kufe'ye göç etmiştir.²Sabit genç yaşta vefat etmiştir.³Ebu Hanife'nin soyu Nu'mân b. Sâbit b. Zûtâ b. Mâh'olarak bilinir.⁴Ebu Hanife'nin dedeleri Fars kökenlidir. Yani aslen Türk değillerdir. Ancak farklı rivayetlerde babasının Fars, annesinin ise Hint hatta Türk kökenli olduğu da ifade edilmektedir. Dedesi Züta'nın Kâbil bölgesinde yaşamış ve Farisioğullarına bağlı uçbeyi olduğu bilgisi daha yaygın bir bilgidir. Dedelerinin Sasani devletinde valilik derecesinde görev yaptığı, hatta melik Hürmüz'ün Ebu Hanife'nin dedesi olduğu da rivayetler arasında yer alır.⁵ Ebu Hanife'nin kökeninin Türk oluşu onun doğup büyüdüğü Kûfe'de Türklerin de sayıca çok olmasına bağlandığını söyleyenler de az değildir. Babası Sabit'in ise Kûfe'de hür ve Müslüman bir şekilde doğup büyüdüğü konusundaki kanaatler ağır basmaktadır.⁶

1.2. Ebu Hanife'nin Doğumu ve Adı

Hicri 80/700 yılında dönemin ilim merkezlerinden biri olan Kûfe'de dünyaya gelmiştir.⁷Ebu Hanife'nin doğumu Hz. Peygamberin vefatından 67 yıl sonra olmuştur. Ancak doğum ayı hakkında herhangi bir bilgi bulunmamaktadır.⁸ Adı Numan olup adının Numan olduğu konusunda bir ihtilaf bulunmamaktadır.⁹ Baba adı Sabit, lakabı ise Ebu Hanife'dir. Bu lakabın verilme gerekçesi ise ibadete düşkün bir kişi olması ve "Hanif" denen bir diviti yanında taşıyıp onu kullanması sebebiyledir.¹⁰ Yine 'haktan' ve 'istikametten ayrılmayan' bir kimse olması da bu lakabın kendisine verilmesinde etkili olmuştur.¹¹ Ebu Hanife ifadesi ise künye değil, bir lakap olarak kendisine verilmiştir. ¹² Ebu Hanife'nin meşhur unvanı ise "İmam-ı Azam" dır. "En büyük imam" anlamına

²Akdağ Eyyup, "Ebû Hanîfe'nin Hayatı ve Zühd Anlayışı", *Amasya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 11 (27 Aralık 2018), S.6.

³Yavuz Yunus Vehbi, "İslâmi Araştırmalar Dergisi |" 2002 C.15,S.1-2,sayfa 1.

⁴Muhammad Abû-Zahra, *Ebû Hanîfe*, çev. Osman Keskiöglü (Ankara: DİB, 1997), s.23.

⁵Mustafa Uzunpostalcı, "Ebû Hanife", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (1994).

⁶"Uzunpostalcı, DİA, X" (1994), C.10,S.138

⁷Abû-Zahra, *Ebû Hanîfe*. S.23

⁸Ahmet Kartal, Hilmi Demir, *Ulusal Sempozyum Tebliğler Kitabı*, "Devirleri Aydınlatan Meş'ale", *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi*, (28 Nisan 2015), s.80.

⁹*Ulusal Sempozyum Tebliğler Kitabı*, Bölüm yazarı: İbrahim Ethem POLAT, s.300.

¹⁰Eyüp Akdağ, "Ebû Hanîfe'nin Hayatı ve Zühd Anlayışı", s.5.

¹¹"Uzunpostalcı, DİA, X" (1994), Uzunpostalcı Mustafa, C.X, s. 131.

¹²Fatimatül Zehra Ertürk, Danışman Doğan Kaplan, "İmam-ı Azam Ebû Hanife'nin Gerçek ve Menkıbevî Kimliği Yüksek Lisans Tezi", (Konya 2022), s.14.

gelir. İslam fikhını sistemleştirip içtihat metodunu kullanması, yaşadığı dönemde seçkin bir yere sahip olması ve hukuki düşünce alanında çığır açması gibi sebepler bu unvanı almasına sebep olmuştur.¹³

1.3. Ebu Hanife'nin Ailesi

İmam Azam Ebu Hanife Müslüman bir ailenin çocuğu olarak büyümüştür. Annesi ve babası helal ve haram hassasiyeti olan kişilerdir. Ebu Hanife'nin "Hammad" isminde bir erkek çocuğu olmuş ve soyu ondan devam etmiştir.¹⁴ Oğluna hocasının ismini vermesi ve onu ilim öğrenmesi konusunda desteklemesi oldukça önemlidir. Babası Sabit, Hz Ali'yi ziyaret edip onun duasını almıştır.¹⁵ Ebu Hanife ilme ve âlimlere ilgi ve saygı duyan bir ailede büyümüştür. Babası Numan, kumaş ticareti yapan birisidir. Ebu Hanife'nin ailesinin zengin ve sosyal bir yapıya sahip olmasının kendisinin yetişmesindeki rolü büyük olmuştur.¹⁶ Ebu Hanife de hayatının sonuna kadar ticaretle meşguliyeti bırakmamıştır.¹⁷ Sahip olduğu ilmi birikimi ile insanların ihtiyacını gidermiş, ortakları eliyle gerçekleştirdiği ticareti ile de hem kendi geçimini sağlamış, hem de ilim ehline katkı sunmuştur.

1.4. Ebu Hanife'nin Fiziki Görünümü ve Şahsiyeti

İmam-ı Azam orta boylu, beyaza yakın esmer tenli ve devamlı güler yüzlü idi. Ayrıca cüsseli ve kendine has heybetiyle dikkat çeken yapısı vardı. Konuşması, giyimi ve tefekkür halindeki özel bir duruşa sahipti. Gülmekten uzaktı, dışarıdan bakanlar üzüntülü bir haber işittiğini düşünürlerdi. Zarafeti, yardım severliği, Kur'an okumaya düşkünlüğü, ilim ehline yardım hassasiyeti ve ibadet hayatı da son derece dikkat çekerdi.¹⁸ Doğru sözlü, takvalı, güvenilir, kanaatkâr, gündüzlerini oruçlu, gecelerini ise ibadetle geçiren birisi idi. Tevazu sahibi, vakarlı ve oldukça anlayışlı olması; öğrenci sayısında artışa sebep olmuştur.¹⁹

Ebu Hanife, İnsanlarla ilişkilerinde oldukça başarılıdır. Giyim kuşamına dikkat eder ve güzel kokular kullanarak ilim ehli için model olurdu. Akıcı konuşması da

¹³"Uzunpostalcı, DİA, X" (1994); Ertuğrul Boynukalın, "Tâlim ve Terbiye (XX. Yüzyıl Lübnan ve Filistin)", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010).

¹⁴Ahmet Ak, *Ulusal Sempozyum Tebliğler Kitabı*, 80.

¹⁵İbn Hacer El Heytemi, *İmam-ı Azam Ebû Hanîfe (R.A.) Hayatından Rabbanî Esintiler* (Misvak Neşriyat, 2023).

¹⁶*Ulusal Sempozyum Tebliğler Kitabı*, Bölüm yazarı: Hasan Arslan, s. 326.

¹⁷Muhammed Ebû-Zehra - Çeviren: Osman Keskioglu, *Ebû Hanîfe* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 2005), s.40.

¹⁸Yavuz, Ebu Hanife'yi Tanımak İslami Araştırmalar Dergisi c.15,Say11-2,2002,s.1-18

¹⁹"Uzunpostalcı, DİA, X" (1994), s.132.

oldukça etkili idi.²⁰Emanete riayet konusunda oldukça hassastı.²¹Kendisine soru sorulmadıkça söze girmeyen, boş sözlerden özellikle kaçınan Ebu Hanife, ilminin gereklerini yerine getiren, söz ve eylemleri arasında uyumlu âlim birisidir.²² Delilli ve mantıklı konuşan, sorulara da aynı titizlikle cevap veren Ebu Hanife, aynı zamanda da hazır cevap bir yapıya sahiptir.²³ Ebu Hanife'nin oturaklı duruşunun altında yatan en önemli hususlardan biride telaşlı ve aceleci olmamasıdır.²⁴Ebu Hanife, nefsinin kontrol altına alabilen, arzu ve hevesine göre değil, iradesine göre hareket edebilen, sabırlı ve nazik birisidir.²⁵Büyük imam, haramdan korkar ve şüpheli şeylerden uzak durmaya çalışırdı.²⁶Hiçbir zaman hediye kabul etmemiştir. Geçimini kendi kazancı ile temin etmiştir. Kendi kazancı ile diğer ulemaya da katkıda bulunmuştur. İlmi çalışmaları karşılığında maddi bir karşılık asla almamıştır.²⁷Tamahkârlıktan uzaklığının yanı sıra kanaatkârlığı, cömertliği ve emanete düşkünlüğü ile bilinirdi. Oruç ve gece ibadetine düşkünlüğü onun Hz. Ebu Bekir'e benzetilmesine sebep olmuştur.²⁸ Ebu Hanife'nin hayatında dikkat çeken hususlardan birisi de; ilim amaçlı olarak çok seyahat etmesidir.²⁹

Ebu Hanife, insanlarla mücadeleyi sevmeyen, az konuşan ve çok susan birisidir. O öğrencilerine karşı oldukça sabırlı ve ilmi birikimini yaşayan biri olarak tanınmıştır.³⁰

Kısacası Ebu Hanife, hak ve hakikati arayan, doğruyu bulma yolunda kendini adayan, uzağı görebilen, fitraten sahip olduğu özellikleri ile cevaplara çabuk ulaşabilen birisidir.³¹O, ticari bağlantısı sebebiyle de toplum gerçeklerine uzak kalmamıştır.³²

1.5. Ebu Hanife'nin Yetiştirilmesi

Kûfe'de doğan bir süre burada yaşayan Ebu Hanife, burada büyümüş ve hayatının büyük bir dönemini de burada geçirmiştir. Kûfe hayatında öğrencilik ve

²⁰Ahmet Ak, *Ulusal Sempozyum Tebliğler Kitabı*, s. 80.

²¹Ebû-Zehra - Çeviren: Osman Keskiöğlü, *Ebû Hanîfe*, s.41.

²²Zaylabidin Acimamatov, "Ebû Hanîfe ve Fergana Vadisindeki Etkisi", Ankara Üniversitesi, Doktora Tezi, Ankara 2005, s.12

²³Ertürk Fatimetül Zehra, "İmam-ı Azam Ebû Hanife'nin Gerçek ve Menkıbevi Kimliği Yüksek Lisans Tezi", 38.

²⁴Ertürk Fatimetül Zehra, "İmam-ı Azam Ebû Hanife'nin Gerçek ve Menkıbevi Kimliği Yüksek Lisans Tezi", s.39.

²⁵Neşet Çağatay, İbrahim Agah Çubukçu, "İslam Mezhepler Tarihi- Nadir Kitap", *Nadir Kitap* (1976), s.159.

²⁶Ertürk Fatimetül Zehra, "İmam-ı Azam Ebû Hanife'nin Gerçek ve Menkıbevi Kimliği Yüksek Lisans Tezi", s. 39.

²⁷*Ulusal Sempozyum Tebliğler Kitabı*, s.326.

²⁸*Ulusal Sempozyum Tebliğler Kitabı*, s. 327.

²⁹*Ulusal Sempozyum Tebliğler Kitabı*, Arslantaş Halis Adnan, S.346.

³⁰"İslâmi Araştırmalar Dergisi" (2002), Yavuz Yunus Vehbi, C.15,S. 1-2,s.2.

³¹Ebû-Zehra - Çeviren: Osman Keskiöğlü, *Ebû Hanîfe*, s.76.

³²*Ulusal Sempozyum Tebliğler Kitabı*, Bölüm yazarı: Musa Kazım ARICAN,360.

öğretmenlik yapmış hatta savaflara da katılmıştır.³³Hayatının 52 yılını Emeviler, 18 yılını ise Abbasiler döneminde geçiren Ebu Hanife, Kufe'nin kendisinde bıraktığı muhalif, sorgulayıcı ve özgün olma özelliğini hayatı boyunca sürdürmüştür. Daha sonra Bağdat'a geçmiş ve Bağdat'ın kuruluş töreninde de bulunmuştur. Küçük yaşlarda iken İmam Asım'ın talebesi olarak hafız olmuştur.³⁴Evlerinin Kûfe mescidine yakın olması ilmi hayatının şekillenmesinde oldukça etkili olmuştur.³⁵

Ebu Hanife, hafızlığı sonrasında babasının kumaş dükkânında bulunmuş ona yardım etmiş ve ticaretin usullerini burada öğrenmiştir.³⁶İlme ve ticarete yatkınlığı olan Ebu Hanife, bu iki yetenek sayesinde olaylara daha geniş açıdan bakabilme becerisi kazanmıştır. Bu sebeple daima hayatın içinde olmuş ve ilimle hayatı mezcedebilmiştir.³⁷Böylece otuz yaşlarında iken insanlar tarafından tanınan ve izlenen biri olmuştur.³⁸İlmi çalışmaların tadını almasıyla hem kendisini hem de hocası Hammad'ı hiç rahat bırakmamıştır. Öğrenme arzusu ile sabahlara kadar hocasıyla münazara talimleri yapmıştır. Sonu olmayan bu çalışma temposuna hocası bir usul getirmiş ve horozlar ötünceye kadar çalışabiliriz demiştir. Hatta bir defasında erken öten horoza kızarak: “*Uğursuz horoz, ne de erken öter; tatlı müzakeremizi kesti*”³⁹ diye horoza sitem etmiştir.

Ebu Hanife, neticede ise inanç konularında gerçekleştirdiği münazaralar ile ilim hayatına atılmış,⁴⁰ kırk yaşında ise Kûfe mescidinin eğitimcisi ve “Kûfe fakihî” unvanına ulaşmıştır.⁴¹İmam-ı Azam Ebu Hanife 130/748 yılında Mekke'ye hicret edip buraya yerleşmiştir. Hilafetin Abbasilere geçtiği tarihe kadar Mekke'de kalmıştır. Hem ilim öğrenip hem de ilim öğrettiği 6 yılı ise Kâbe civarında geçmiştir.⁴²

³³Ebû-Zehra - Çeviren: Osman Keskiöglü, *Ebû Hanife*, s.29.

³⁴*Ulusal Sempozyum Tebliğler Kitabı*, s.81;

³⁵*Ulusal Sempozyum Tebliğler Kitabı*, Bölüm yazarı Arslan Hasan, s. 327.

³⁶Ebû-Zehra - Çeviren: Osman Keskiöglü, *Ebû Hanife*, s.31.

³⁷*Ulusal Sempozyum Tebliğler Kitabı*, Bölüm yazarı Arslan Hasan, s.327.

³⁸Muhammed Kasım Abduh El- Harisi, Tercüme: Ahmet Yücel, İbrahim Tüfekçi, *Muhaddisler Nazarında İmam-ı Azam Ebu Hanife* (İstanbul: Misvak Neşriyat, 2021), 1.cilt/73.

³⁹Fatma Türk Toksoy, *İmam-ı Azam Ebu Hanife* (Şule yayınları, 2020), 39.

⁴⁰Ebû-Zehra - Çeviren: Osman Keskiöglü, *Ebû Hanife*, s.37.

⁴¹*Ulusal Sempozyum Tebliğler Kitabı*, Böl.Yazarı:Halis Adnan Arslantaş, s. 344.

⁴²*İmam-ı Azam Ebu Hanife*, s.253.

1.6. Ebu Hanife'nin Hocaları

İmam Azam Ebu Hanife, kendisinden istifade ettiği kişilerle alakalı olarak şöyle der: “Ben ilim ve fıkıh ocağında yetiştim. İlim erbabıyla düşüp kalktım. Fukahadan en değerli birine devam ettim.”⁴³

Ebu Hanife'nin yetişmesinde rolü olan hoca sayısı çok fazladır öyle ki bu sayının dört bin civarında olduğunu söyleyenler dahi olmuştur.⁴⁴ Kendisinden ilim alıp rivayette bulunduğu sahabe sayısı ise 16'dır.⁴⁵

Ebu Hanife, küçük yaşlardan itibaren Kûfe mescidinin ilmi faaliyetlerinden faydalanmış, aynı yaşlarda hafız olmuş ve hocası Asım b. Behdele'den kıraat dersleri almıştır.⁴⁶ Dönemin ilim merkezlerinde hayatını sürdürürken de birçok âlimin dikkatini çekmiştir. Onun zeki ve çalışkan olmasını yakından görüp ilme teşvik eden en önemli isim ise Ebu Amr eş-Şa'bi'dir. Ebu Hanife'yi çağırmış zekâsı ve kabiliyeti sebebiyle ilim halkalarına katılmasını ona tavsiye etmiştir.⁴⁷ O, yaklaşık 100 kadar tabiin âliminden hadis dinlemiş, dönemin ilim merkezleri olan Basra, Kûfe ve Iraktan gelen birçok meşhur âlimin dersine katılarak onlardan istifade etmiştir. İlim yolculukları ile meşhur olan Ebu Hanife, bunlardan birinde Atâ b. Ebû Rebâh, İkrime ve Nâfi'yi dinleyerek Mekke ve Medine ilmine ait incelikler hakkında bilgi sahibi olmuştur. Hatta Hz. Ömer, Hz. Ali ve Abdullah ibn. Abbas gibi sahabenin önemli isimlerinin ilmine bu silsile ile ulaşmıştır.⁴⁸ İmam Azam Ebu Hanife'nin en çok istifade ettiği ve gerçek hocası denilmesini hak eden ise Hammad b. Süleyman'dır. Ebu Hanife, düzenli olarak on sekiz yıl kendisinden ders almıştır. Öyle ki Ebu Hanife, burada elde ettiği eğitimi sebebiyle hocası olmadığında ders verecek konuma gelmiştir.⁴⁹ Ebu Hanife, ayrıca Malik b. Enes, Süfyan b. Uyeyne, İmam Zeyd b. Ali, Muhammed el-Bakır, Abdullah b. Hasan b. Hasan. Ca'fer es-Sadık gibi önemli âlimlerle ilmi görüşmelerde bulunmuş ve kendilerinden istifade etmiştir. Onun bizzat görüştüğü âlimler arasında sahabelerin de olması kendisi açısından önemli bir ayrıcalıktır.⁵⁰

⁴³Ebû-Zehra - Çeviren: Osman Keskiöglü, *Ebû Hanife*, 84.

⁴⁴Eyüp Akdağ, “Ebû Hanife'nin Hayatı ve Zühd Anlayışı”, s.175.

⁴⁵“İslâmi Araştırmalar Dergisi |” (2002), Yavuz Yunus Vehbi, C.15,S.1-2, s.4.

⁴⁶“Uzunpostalcı, DİA, X” (1994), s.132.

⁴⁷“Uzunpostalcı, DİA, X” (1994), s.132.

⁴⁸“Uzunpostalcı, DİA, X” (1994), s.132

⁴⁹*Ulusal Sempozyum Tebliğler Kitabı*, Bölüm Yazarı: Musa Kazım Arıcan, 356

⁵⁰Murtaza Köse, “Büyük Üstad Ebû Hanife”, (ts.), s.165.

Ebu Hanife'nin bilgi birikimine katkısı olan en önemli etkenlerden biride hac vesilesiyle gittiği Mekke'deki görüşmelerle gerçekleşmiştir.

Ebu Hanife'nin ders aldığı, faydalandığı hocalarının en önemli özelliği ise farklı farklı fırkalara ait olmalarıdır. Tek bir bakış açısından beslenmeyen İmam Azam Ebu Hanife'nin bu özel durumunu Muhammed Ebu Zehra şöyle yorumlar: *“Onun muhtelif fırkalardan ve mezheplerden ders alması, türlü gıdalardan enerji toplayan vücuda benzer. O gıdalar vücutta erir, kana karışır, enerjiye inkılap eder. Ebu Hanife de öyle yaptı. Her unsurdan alıyor, fakat onları işliyor, nev'i kendine mahsus olan yepyeni ve kuvvetli bir fikir halinde onu meydana çıkarıyor.”*⁵¹

1.7. Ebu Hanife'nin Öğrencileri

Ebu Hanife'nin eğitim yetenekleri ve ahlaki özellikleri gereği dünyanın her yanından talebeleri olmuştur. Öğrencilerinin sayısını binlerle tarif edenler olmuştur. Hatta bunlardan kırk tanesinin içtihat edecek seviyede olduğu söylenebilir.⁵²

Ebu Hanife'nin talebelerinden Vekî Kur'an ve tefsir alanlarında Hafs ise hadis alanında şöhret bulmuştur.⁵³

Ebu Hanife'nin fikir ve görüşlerinin başka bölgelerde yayılmasına sebep olan talebe sayısı yaklaşık olarak 750 civarındadır.⁵⁴ Ebu Hanife'nin en çok tanınan talebeleri ise şu isimlerdir.

- Züferb.Huzeyl (110-158/728-775)
- Nuh b. Ebi Meryem (173/789)
- Kasım b. Ma'n (175/791)
- Ebu Yusuf (113-182/731-798)
- Yahya b. Zekeriya (183/799)
- Şeybâni(132-189/749-805)
- Esed b. Amr el Beceli (190/806)
- Hafs b. Giyas (117-194/735-810)
- Veki b. El Cerrah (129-197/746-812)
- Hasan b. Ziyad (116-204/734-819)
- Bişr b. Giyas el- Merisi (218/833)⁵⁵

⁵¹Ebû-Zehra - Çeviren: Osman Keskiöğlü, *Ebû Hanife*, 85.

⁵²“Uzunpostalcı, DİA, X” (1994), s.132.

⁵³Köse, “Büyük Üstad Ebû Hanife”, s.166

⁵⁴Köse, “Büyük Üstad Ebû Hanife”, s.166

1.8. Ebu Hanife'nin Eserleri

Ebu Hanife hem İslam Hukuku hem de inanç alanında bazı eserler vermiştir.⁵⁶Dünyanın çeşitli kütüphanelerinde yer alan İmam'ı Azam Ebu Hanife den rivayet edilen müsned sayısı ise on beştir.⁵⁷Onun bu eserlerine kısaca şöyle söz edebiliriz.

- **El-Müsned**, Ebu Hanife'nin eserlerinde delil olarak kullandığı hadislerin yer aldığı eserdir.⁵⁸
- **El-Fıkhu'l Ekber**, Ehl-i sünnetin akaide dair görüşlerinin özetlendiği bir eserdir.⁵⁹
- **Fıkhu'l-Ebsat**, inanç konuları ile ilgili bir eserdir.
- **Âlimve'l-Müteallim** (Âlim ve öğrenci), İtikadı konularla ilgili talebinin sorduğu sorulara âlimin verdiği cevapları içeren bir eserdir.
- **Risale ilâ Osman el-Bettî**, Eserde daha çok iman amel konusu ele alınmaktadır.
- **Osman el-Betti'ye diğer bir risalesi**
- **el-Vasiyye**, Ebu Hanife'nin daha çok hayatının son dönemlerine ait bir eserdir. Kendisinden inanç konusunda tavsiye isteyen öğrencilerine ve dostlarına nasihatlerine yer verilir.⁶⁰
- **el-Vasiyye** (oğlu Hammad'a)
- **el-Vasiyye** (talebesi Ebû Yusuf b. Halid es-Semti'ye)
- **el-Vasiyye** (talebesi Kadı Ebû Yusuf'a)

1.9. Ebu Hanife'nin Vefatı

Ebu Hanife, hayatının 66 yılını Kûfe'de son iki yılını ise Bağdat'ta geçirmiştir.⁶¹

Ebu Hanife, Abbasiler döneminde de kadılık görevine getirilmek istenmiştir. Ancak hayatı boyunca resmi görevleri kabul etmediği için bu dönemde de bu görevi kabul etmemiştir. Bu sebeple kendisine uygulanan cezalar neticesinde H.150/775

⁵⁵*Ebû Hanife Doğrulu Arayanların Önderi*, s.24.

⁵⁶Hilmi Demir, *Ehli Sünnetin Kurucu Öznesi Ebû Hanife Adil Toplumun Temelleri* (İstanbul: Anadolu yayınları, 2015), 45.

⁵⁷Muhammed Kasım Abduh El- Harisi, Tercüme: Ahmet Yücel, İbrahim Tüfekçi, *İmam-ı Azam Ebu Hanife*, 1.cilt/104.

⁵⁸Köse, "Büyük Üstad Ebû Hanife", S.172.

⁵⁹Köse, "Büyük Üstad Ebû Hanife", S.173.

⁶⁰Hilmi Demir, *Ebû Hanife Adil Toplumun Temelleri*, 50.

⁶¹Ertürk Fatımetül Zehra, "İmam-ı Azam Ebû Hanife'nin Gerçek ve Menkıbevi Kimliği Yüksek Lisans Tezi", s.46.

yılında Bağdat'ta hapisanede vefat etmiştir.⁶² Yine aynı tarihte Halife Mansur tarafından öldürüldüğünü söyleyenler de olmuştur.⁶³ Ayrıca Ebu Hanife'nin zehirlenerek öldürüldüğüne dair rivayetler de ağır basmaktadır.⁶⁴

Hayatının en önemli anlarını namaz ve diğer ibadetlere ayıran Ebu Hanife, Allah'ın emaneti olan canını da secde de iken teslim etmiştir.⁶⁵

Ebu Hanife'nin cenazesini dönemin Bağdat kadısı Hasan b. 'Imâre hem yıkamış hem de cenaze namazını kıldırmıştır. Cenazenin yıkanmasına Ebû Recâ Abdullah. Vâkîd Herevîde su dökerek yardımcı olmuştur.⁶⁶

Ebu Hanife'nin sevenlerinin fazla olması cenazesinde izdihama sebep olmuş, namazı ise altı kere kılınmıştır. Yoğunluk sebebiyle cenazesi ikindi vaktinde ancak defnedilmiştir. Ebu Hanife'nin kabri Bağdat'ta Hayzürân kabristanlığının doğu tarafında bulunmaktadır.⁶⁷ Ebu Hanife, defin edildiği kabristanın yerini helal parası ile satın alıp oraya defin edilmeyi de özellikle vasiyet etmiş,⁶⁸ Müslümanlara kabristan olsun diye de bu araziye vakfetmiştir.⁶⁹ Kabrinin bulunduğu yere adına hürmeten "Azamiye" adı verilmiş ve bugün de aynı isimle anılmaktadır.⁷⁰ Defin edildiği yerin en önemli özelliklerinden biride hayata bakışını yansıtan ince düşüncesini yansıtmıştır. Ebu Hanife helal yiyen, ikramı seven, özellikle devlet adamlarının hediyesini almaktan çekinen biri olarak yaşamıştır. Ölümü sonrası için de bu çerçevede hazırlık yapmış ve oğluna şu önemli vasiyeti yapmıştır. "*Beni gasp edilmemiş bir toprak parçasına gömün.*"⁷¹

⁶²Ulusal Sempozyum Tebliğler Kitabı, s.236

⁶³Ulusal Sempozyum Tebliğler Kitabı, Bölüm yazarı: Cihangir Erol, s.351

⁶⁴Köse, "Büyük Üstad Ebû Hanife", s. 174.

⁶⁵İmam-ı Azam Ebu Hanife, s.306.

⁶⁶Eyüp Akdağ, "Ebû Hanife'nin Hayatı ve Zühd Anlayışı", s.178.

⁶⁷Köse, "Büyük Üstad Ebû Hanife", s.175.

⁶⁸Acimamatov, "Ebû Hanife ve Fergana Vadisindeki Etkisi Doktora tezi", s.16.

⁶⁹Hacı Şerif Ahmet Reşid Paşa Çev. Mevlüt Uyanık, "Ebu Hanife'nin Siyaset Anlayışı", (ts.), s.14.

⁷⁰Ertürk Fatımetül Zehra, "İmam-ı Azam Ebû Hanife'nin Gerçek ve Menkıbevi Kimliği Yüksek Lisans Tezi", s.46.

⁷¹İmam-ı Azam Ebu Hanife, s.306.

İKİNCİ BÖLÜM

EBU HANİFE'NİN FETVALARININ ARKA PLANI

2.1 Ebu Hanife'nin Hayata Bakış Tarzı

İmam Azam Ebu Hanife, dini bir yaşam için hem şahsın hem de toplumun tüm davranışlarının ve algılarının önemli olduğuna inanır. Ona göre bireyin iman tasavvuru da onun dini ve dünyevi eylemlerinin nasıl olacağını yansıtmaktadır.⁷²

Ebu Hanife, eğitimde bilginin hayatla ilişkili olması gerektiğine inanmaktadır. Ayrıca o, bilginin hayatı kolaylaştırma aracı olması gerektiğine inanan insanların yetiştirilmesi için çalışmalar yürütmüştür. Bu çalışmalar neticesinde öğrenci merkezli bir eğitimin uygulanmasında da önemli bir görev üstlendiğini söyleyebiliriz.⁷³

Ebu Hanife, Kur'an'ın rehberliğinde ve Hz Peygamberin örneğinde bir hayatı yaşama gayretinde idi. Düşünce sistemini de akıl, bilgi, ahlak, adalet ve insan sevgisi gibi vazgeçilmez değerler üzerine bina etmiştir.⁷⁴ Sorumluluk ve hesap bilincine sahip olması, mütevazı bir hayat yaşamasına sebep olmuştur.⁷⁵

Kendisinin ve diğer insanların dış görüntüsüne önem verirdi. İnsanın içinin temizliğinin dışına da yansması gerektiğine inanıyordu. Severek kullandığı güzel kokularla varlığını etrafındakilere hissettirirdi.⁷⁶

Ebu Hanife'nin, Müslümanların sosyal ilişkiler konusunda göstermeleri gereken hassasiyetlere dair tavsiyeleri bugün dahi geçerliliğini korumaktadır. Ebu Hanife, iyi bir Müslüman olma ile sosyal ve kültürel ilişkiyi birbirinden ayrı görmemiştir.⁷⁷ Ebu Hanife'nin yaşadığı ortamdaki önceliği toplumsal dayanışma ve insanlar arasındaki sevgi ve saygının ön planda tutulmasıdır.⁷⁸

O, ticareti de sadece para kazanma aracı olarak görmeyip, insanlara hizmet aracı olarak görmüştür. Hatta ona göre ticaret, halkın ihtiyaç duyduğu şeyleri onun ayağına getirme sebebiyle ibadettir.⁷⁹ Yine zengin olmasına rağmen dünya malına meyletmeyip, makam ve mevki sevdalısı olmamış, evinde sade bir yaşamı tercih etmiş, aylık gıda

⁷²Ulusal Sempozyum Tebliğler Kitabı, s.340.

⁷³Ulusal Sempozyum Tebliğler Kitabı, Halis Adnan Arslantaş s.;İsmâîl b. el-Kâsım b. 'Ayzûn b. Hârûn b. 'Îsâ b. Muhammed Ebû 'Alî el-Kâlî, *Şüzûru'l-Emâlî: en-Nevâdir* (b.y.: Dâru'l-Kutubi'l-Mışriyye, 1344/1926).

⁷⁴Ulusal Sempozyum Tebliğler Kitabı.

⁷⁵Eyüp Akdağ, "Ebû Hanîfe'nin Hayatı ve Zühd Anlayışı", s.181.

⁷⁶Ebû-Zehra - Çeviren: Osman Keskiöğlü, *Ebû Hanîfe*, s.43.

⁷⁷Ulusal Sempozyum Tebliğler Kitabı, Bölüm yazarı:Arıcan Musa Kazım, s. 360.

⁷⁸*Ebû Hanîfe Doğruyu Arayanların Önderi*, 39.

⁷⁹"İslâmi Araştırmalar Dergisi |" (2002), C.15,S.1-2,s.2.

ihtiyacından fazlasının hesabının Allah tarafından sorulacağına inanmıştır. Dünyaya bakışı ile alakalı olarak İbn Şübrüme'nin şu ifadesi oldukça manidardır. “*Biz dünyanın peşinden koşarken o dünyayı kabul etmesi için dövülüyor fakat yine de dünyayı kabul etmiyor.*”⁸⁰

Hayatı boyunca değişim ve yenilik taraftarı olan Ebu Hanife, karşılaştığı sorunlara çözüm ararken din ile beraber fert ve kamu yararını da gözetmiş, insanlık ilkelerinden asla taviz vermemiştir. Bu sebeple bugün de sorunlarımızın çözülmesinde onun bakış açısına ihtiyaç duyulmaktadır.⁸¹

Ebu Hanife'nin çocukluğundan itibaren ticaretle uğraşması ve çokça seyahatlerde bulunması, birçok insanla karşılaşmış olmasına zemin hazırlamış ve bu durumda onun dünyaya daha realist ve rasyonalist bir çizgi ile bakmasına sebep olmuştur.⁸²

Ebu Hanife'nin az konuşan, az uyuyan, az yiyen fakat Allah'ı çokça zikreden biri olması⁸³ hayata bakışının iskeletini oluşturur. Zoru seven, ahireti dünyaya kurban etmeyen Ebu Hanife, davranışlarında ruhsattan uzak, azimete ise yakın olmuştur.⁸⁴

Ebu Hanife'nin hayata bakışına yön veren en etkili faktörlerden biride yaşadığı dönemdir. Zira o siyasi ve fikri ihtilafların yoğun bir şekilde yaşandığı bir zamanda hayat sürmüştür. Öyle ki dini grupların karşılıklı mücadeleleri ve bu mücadelenin topluma yansımalarına ve toplumda oluşturduğu ayrışmaya bizzat şahit olmuştur.⁸⁵

İmam-ı Azam Ebu Hanife'nin dünyaya ait hesabı olmadığını onun yöneticilerle olan ilişkilerinde ve hayatının diğer birçok alanında görmek mümkündür. Çok bilinen örneklerden birinde İmam Azam Ebu Hanife'yi Irak valisi İbn. Hübeyre dövdürür. Buna şahit olanlardan İbn. Ebu Leyla ise Ebu Hanife'yi kötülemeye, hakkında ileri geri konuşmaya başlayıp alay eder. Bunu duyan İbn Şübrüme ise: “*Ne söylediğinin farkında mısın? Bu zat kendine, senden ve benden daha saygılı ve merhametlidir. Çünkü o dünyayı kabul etmesi için dayak yerken ve her şeye rağmen dünyalığı reddederken biz*

⁸⁰Mehmet Necmeddin Bardakçı, “İmam-ı Azam Ebu Hanife'nin ibadet ahlâk, züht ve takva anlayışı”, (01 Temmuz 2019), s.24.

⁸¹Ulusal Sempozyum Tebliğler Kitabı, Bölüm yazarı: Arıcan, s.360.

⁸²Adnan Koşum, “İmâm-ı Azam Ebû Hanîfe'nin akılcı yönteminin (re'yci) başlıca nedenleri ve düşüncelerinin oluştuğu ilmî ortam”, *Diyanet İlmî Dergi* 54/1 (16 Nisan 2018), s.82.

⁸³Ertürk Fatimetül Zehra, “İmam-ı Azam Ebû Hanife'nin Gerçek ve Menkıbevi Kimliği Yüksek Lisans Tezi”, s.45.

⁸⁴Ertürk Fatimetül Zehra, “İmam-ı Azam Ebû Hanife'nin Gerçek ve Menkıbevi Kimliği Yüksek Lisans Tezi”, s.68.

⁸⁵Ulusal Sempozyum Tebliğler Kitabı, Prof. Hulusi Arslan, s.588.

*dünyanın peşinden koşuyoruz. Biz dünyayı istiyoruz, İmam'ı başına vurarak dövüyorlar da o dünyayı kabul etmiyor” demiştir.*⁸⁶

2.2 Ebu Hanife'nin Fetvalarındaki Usul ve Yöntemleri

Hayatının büyük bir bölümünü ümmetin sorunlarına çözüm bulmakla geçiren Ebu Hanife, meşgul olduğu bu alanda yaklaşık olarak 500 bin hüküm ortaya koymuştur.⁸⁷ Ortaya koyduğu hükümlere ve verdiği fetvalara altyapı oluşturan ana düşüncede büyük bir sorumluluk ve derin bir araştırmanın izleri görülmektedir. Ebu Hanife, bir gün ata binip giderken kendisine atın kaç bacaklı olduğu sorulmuştur. Yavaşça atından inip atın ayaklarını saydıktan sonra “*dört*” diye cevap vermiştir.⁸⁸Ebu Hanife'nin tedbiri elden bırakmayan, herkesin bildiği bir konuyu dahi araştırmadan cevaplamayan bu tavrı hem ondaki hassasiyeti hem de elimize ulaşan fetvaların sıhhatini yansıtmaktadır.

İmam-ı Azam Ebu Hanife, öncelikle açtığı çığır ile sadece güne ait sorunların çözümü ile ilgilenmemiş, o İslâm dünyasını sonsuza kadar aydınlatabilecek ve sıkıntılar karşısında rahatlatılabilecek içtihat metodunu geliştirmiştir. Bu yönüyle klasikten ziyade çağdaş ve modern bir yöntem benimsediği söylenebilir.⁸⁹Ayrıca o verdiği hükümlerde kimseyi zan altında bırakma amacı da gütmemiştir.⁹⁰

Ebu Hanife, bir konuda hüküm vereceği zaman öncelikle incelenmesindeki usulleri tüm yönleriyle dikkate alarak Kur'an'a müracaat etmiştir. Konu ile alakalı nas'ta bir delil bulamamışsa sünnete müracaat etmiştir. Hatta bir sorunla karşılaştığında kendi bildikleri dışında talebelerinin bu konuyla alakalı hadis bilip bilmediklerini onlara sorarak araştırmıştır. Konu hakkında ayet, hadis ve sahabe görüşü ile karşılaşmadığı durumlarda ise kıyas ve istihsan (en güzeli seçme) yoluna müracaat etmiştir.⁹¹Zira istihsan, yerleşik hukuk kuralları ile gerçek hayat ve toplumsal gerçeklik arasında köprü işlevini yerine getiren, aklın yoğun görev ifa ettiği önemli bir yöntemdir.⁹²Ebu Hanife tarafından geliştirilen bu yöntem ile zaman ve zemine göre hem sorunların çözümü kolaylaşmış hem de müçtehitlerin hareket alanı genişletilmiştir. Böylece o, sorunların

⁸⁶*İmam_1 Âzam Ebu Hanife*, s.251.

⁸⁷Muhammed Hamidullah - Kemal Kuşçu, *İmam-ı A'zam ve eseri* (İst. Beyan Yay., 2004), 41.

⁸⁸*İmam_1 Âzam Ebu Hanife*, 129.

⁸⁹“İslâmî Araştırmalar Dergisi |” (2002), Yavuz Yunus Vehbi, C.15,S.1-2, s.10.

⁹⁰Köse, “Büyük Üstad Ebû Hanife”, s.170.

⁹¹*Ulusal Sempozyum Tebliğler Kitabı*, s.358.

⁹²Adnan Koşum, “İmâm-ı Azam Ebû Hanîfe'nin akılcı yönteminin (re'yci) başlıca nedenleri ve düşüncelerinin oluştuğu ilmî ortam”, *Diyanet İlmî Dergi* 54/1 (16 Nisan 2018), s.82.

çözümünde insan merkezli yöntemlerin benimsenmesine imkân sağlayan nakil ile aklın buluşturulmasında öncü olmuştur.⁹³

İmam-ı Azam Ebu Hanife Kur'an, sünnet, kıyas, istihsan gibi delilleri kullanarak çözemediği sorunlarda Müslümanların muamelelerini dikkate alarak yani örf ve adeti kullanarak çözümler üretme yoluna gitmiştir.⁹⁴

Ebu Hanife önüne hazır olarak gelen sorunlara çözüm bulmakla kalmamış, naslardan illetler çıkarmış, farazi (varsayımsal) meseleler üretmiş, kıyası onlar hakkında da uygulayarak illette müşterek olduğu müddetçe aynı hükmü farazi meselelerde de uygulamıştır.⁹⁵ Ebu Hanife'nin varsayımlardan yola çıkarak çözümler üretmesini tetikleyen vizyon sahibi kişiliği, fıkıhta yeni bir anlayışın gelişmesine de imkan sağlamıştır.

Takva ile fetva arasındaki ilişkide halka yaşanabilir bir dinin kapılarını aralarken, takvaya dayalı yaşantısı ile dikkat çekmiştir. Ebu Hanife'nin konu ile alakalı bir hatırası şöyle anlatılır. Büyük İmamın pazarda gezerken üzerine sıçrayan küçük bir miktar çamuru temizlemek için Dicle kenarına gittiğini görenler: *“Ya imam sen elbise üzerine sıçrayan az miktarda necasete bile ruhsat verirken bu kadar küçük çamuru niçin yıkıyorsun?* Dediler. Bunun üzerine imam şöyle cevap verir: *“Evet öyle ama o fetvadır. Bu ise takvadır.”*⁹⁶

İmam-ı Azam gerçeklere ulaşma konusunda son derece samimidir. Bağnazlıktan uzak, istişareye dayalı ve “biz” bilinciyle hareket etmeyi prensip edinmiştir. İlmî araştırmaların aksamaması için tartışmalara da belli seviyeler getiren büyük imam, diğer görüşlere karşı hoş görüsünü kaybetmemiştir. Tartışmalar sonucu ortaya çıkan neticeye ise *“bizim görüşümüz”* diyerek, ortak bir ürün olarak değer yüklemiştir.⁹⁷

Ebu Hanife karşılaştığı sorulara cevap verirken oldukça hassas davranır ve bunun bir sorumluluk gerektirdiğini iyi bilirdi. Konu ile ilgili bir hatırasında Ebu Yusuf şöyle anlatır: Bir gün Ebu Hanife'nin yanına girdim, üzüntülü görünüyordu ben de ona soru sormaktan çekindim. Başını kaldırdı ve bana: *“Ey Ebu Yusuf! Baksana içinde bulunduğumuz bu durumdan dolayı Allah bizi hesaba çekecek!”* dedi, ben de:

⁹³Uluslararası Sempozyum Tebliğler Kitabı, s.358.

⁹⁴“İslam Mezhepler Tarihi- Nadir Kitap” (1976), s.165.

⁹⁵Köse, “Büyük Üstad Ebû Hanife”, s.171.

⁹⁶Bardakçı, “İmam-ı Azam Ebu Hanife'nin ibadet ahlâk, züht ve takva anlayışı”, s.26.

⁹⁷Uluslararası Sempozyum Tebliğler Kitabı, s.358.

“müçtehide düşen içtihat etmektir” dedim. Bunun üzerine başını kaldırıp: “*Yüce Allah'im! Ne olur bizi ağır sorguya çekme!*” diye dua etti.⁹⁸

Ebu Hanife yaptığı ticareti ile hayatın ve insanların içinde olmaya devam etmiş, onlardan bir parça olmayı sürdürmüştür. Bu sebeple onun fetvalarının kalıcı olması, karşılık bulması ve insanların dertlerine çare olması kolay olmuştur. Yine çok kültürlü bir coğrafyada yaşaması ve bu bölgenin sorunlarına yanıtlar üretmesi de farklı Müslüman kitleler tarafından tanınmasına ve farklı yorumlar üretmesine imkân sağlamıştır.⁹⁹

İmam-ı Azam fetvalarına konu olan alanları tüm yönleriyle (dini, hukuki, ahlaki, siyasi, dünyevi ve uhrevi) ve tüm boyutları ile ele almıştır. Hatta hukuki tarafı ile dini tarafını da ayrı tutarak vicdanlara dayanıp insani ölçülere bağlı kalarak, objektifliği seçmiştir. Zor olan bu tarzı ile öğrencileri başta olmak üzere birçok kişinin tenkidine uğramıştır.¹⁰⁰ Ancak kurduğu ilim halkalarıyla itirazların ortadan kalkıp, ortak düşüncenin şekillenmesine zemin hazırlamıştır. Geliştirdiği eğitim modeli ile bir meseleyi ortaya atıp öğrencilerinin her birinin fikirlerini söylemesine de ortam hazırlamıştır. Karşılıklı fikir alışverişi ile olgunlaşan meselede son sözü de kendisi söylemiştir. Ortaya çıkan bu sonucun ardından “Allah-ü Ekber” sesleri mekânda yankılanırdı.¹⁰¹ Bu hal sanki bir zafer kazanılmış havası yansıtırdı. Karşılıklı fikir alışverişi ile olgunlaşan fikirler herkeste büyük mutluluklara sebep olmuştur.

Ebu Hanife, fetvalarını teoride bırakmayacak kadar hayatın ve insanların içerisinde yaşayan biri olarak karşılaştığı sorunlara empati yeteneği ile bakmıştır. Bu bakış açısı ile kullanışlı, toplumda karşılık bulan ve uygulanabilirliği yüksek çözümler üretmiştir.¹⁰² Ebu Hanife'yi kalıcı hale getiren bir taraftan da çok eleştirilmesine sebep olan en önemli husus ise onun zamanın ve şartların çözümler üzerindeki etkisini son derece önemsemesidir.¹⁰³

⁹⁸Ali Pekcan, “İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi” sy.19,2012, s.22.

⁹⁹*Ulusal Sempozyum Tebliğler Kitabı*, s.359.

¹⁰⁰“Ebû Hanife” (1994), Uzunpostalcı, s.137.

¹⁰¹*Ulusal Sempozyum Tebliğler Kitabı*, Ömer Adil Atasoy, 124.

¹⁰²*Ulusal Sempozyum Tebliğler Kitabı*, s.358.

¹⁰³*Ulusal Sempozyum Tebliğler Kitabı*, s.359.

İmam-ı Azam Ebu Hanife itikadı olarak şüphe taşıyıp, tereddüt yaşayanların bir bilene danışması gerektiğini, bunu yapmadıkları takdirde ise Allah katında sorumlu olacaklarına inanmaktadır.¹⁰⁴

Fetvalarında insan merkezli bir bakışa sahip olan Ebu Hanife'nin bu tavrını onun büyük günah işleyenlerle alakalı görüşünde görürüz. Büyük günah işleyenler mümin mi yoksa kâfir mi diye sorulduğu bir dönemde, Ebu Hanife ve arkadaşları kimsenin tekfir edilemeyeceğini ve ebedi cehennemde kalmayacağını söylemiştir.¹⁰⁵ Bu bakış açısı da onun fetvalarındaki kapsayıcı perspektifin yansımasıdır.

İmam-ı Azam'ın fetvaları bir sorumluluk ürünüdür. Yani bu görevi çok rahat, keyfi ve sıradan bir iş olarak yapmamıştır. Fetva vermediğinde insanların mağduriyet yaşamayacağına emin olsa bu görevi yapmayacak kadar bu işten korkmakta olduğu söylenebilir. Bu sebeple bir gün etrafındakilere “ *Eğer insanlara güçlük olmasa asla fetva vermezdim. Bulduğum fetva makamının beni cehenneme koymasından korkarım.*” demiştir. Başka bir ifadesindeki şu açık tavır da onun bu konumunun kendisine ne kadar ağır geldiğini ve yorduğunu ortaya koymaktadır. “ *Bizim gibilerin Allah'tan af dilemeleri gerekir.*” Bu ifadeleri sık sık kullanan Ebu Hanife ardından ağlamıştır.¹⁰⁶ Yaptığımız işler biz yapmadığımızda yine başka insanlar tarafından yapılacak işlerdir, bu sebeple yapmamak değil; onu en güzel şekilde yapmak için gayret gösterip sorun yumağı haline gelmesinden kurtarmak önceliğimiz olmalıdır. Karşılaştığı sorunlara bu çerçeveden bakan Ebu Hanife: “ *İlim kaybolur diye Allah korkusu olmasaydı kimseye fetva vermezdim. Bunun keyfi onlara, vebali ise bize oluyor*”¹⁰⁷ diyerek fetva vermeyi çokta arzu etmediğini, zaruret sebebiyle bu işe koyulduğunu, aynı zamanda bu düşünceler içerisinde çözümler ürettiğini ifade etmiştir.

Ebu Hanife, ortaya koyduğu fetvaları ve fetvalarıyla yakından ilişkili hayatında, adaletsiz yönetim sergileyen devlet başkanına kuru kuruya itaatin doğru olmadığını, hatta böyle bir idareye karşı silahlı mücadelenin de yapılabileceğine inanmıştır. Bu sebeple o, bir düşüncedeki siyasî muhalifliğini eylemleriyle donatmış, ödeyeceği bedele de aldırmandan hakikatının takipçisi olmaktan çekinmemiştir.¹⁰⁸

¹⁰⁴“İslam Mezhepler Tarihi- Nadir Kitap” (1976), s.170.

¹⁰⁵*Ebü Hanife Doğruyu Arayanların Önderi*, s.38.

¹⁰⁶*İmam-ı Azam Ebu Hanife*, s.191.

¹⁰⁷*İmam-ı Azam Ebu Hanife*, s.193.

¹⁰⁸*Ulusal Sempozyum Tebliğler Kitabı*, Dr. Bilal Gök, s.598.

Hayatı boyunca karşılaştığı sorulara ilmi birikimi ile fetvalar üreten Ebu Hanife, zaman zaman zor ve zorlama amacı güden sorularla da karşılaşmıştır. Bu sorulara karşı üreteceği cevaplarda ise hocası Hammad'ın tavsiyesine uygun davranmıştır. Zira Hammad Ebu Hanife'ye şöyle bir tavsiyede bulunmuştur: “*Sana içinden çıkamayacağın zor bir mesele geldiği zaman cevabını aynı türden ver.*”¹⁰⁹

2.3 Ebu Hanife'nin Örnek Fetvaları ve Bazı Görüşleri

Sadece mektepli birisi olarak ilim hayatına başlamayan, ticari bir hayatı olan ve bu hayatı da ilmi çalışmaları süresince devam ettiren Ebu Hanife, sürekli sosyal hayatın içerisinde yer almıştır. Onun bu özel durumu karşılaştığı sorunlara ve farazi olarak oluşturduğu problemlere çözüm üretirken de uygulanabilirlik ve makullük açısından değerli olmuştur. Gerek sosyal konumu gerekse yaşadığı dönemin, sosyal, siyasi ve ekonomik yapısından etkilenecek ortaya koyduğu akıl ve nakil endeksli çözümleri aslında sadece zamanın problemlerini ortadan kaldırmakla kalmamış, aynı zamanda çağlara ışık tutacak bir anlayış ve felsefe olarak bu günümüze de kaynaklık etmiştir.

Bu bağlamda yaşadığı dönemi tekrar dikkate aldığımızda Ebu Hanife'ye en çok sorulardan biri savaşa katılmak ile hac arasındaki üstünlük derecesi olmuştur. İmamın verdiği cevapların ortak sonucu ise şöyledir: “*Farz olan hacı yaptıktan sonra yapacağın bir gaza, elli hacdan daha efdaldir.*”¹¹⁰

Günümüzde belli çevrelerin en önemli problemlerinden biri olarak görülen, kadının evlendirilirken rızasının gözetilmesi hususunda ise İmam-ı Azam, kadının istemediği birisi ile ve zorla evlendirilmesini yanlış ve İslam'a aykırı olarak değerlendirmiştir. Ebu Hanife'ye göre Kadın eş seçme hakkına sahip olduğu gibi bazı durumlarda eşini boşama hakkına da sahiptir.¹¹¹

Çalışmakta olduğumuz bu konuyu da içine alan, amel ile iman arasındaki ilişkide kişinin pozisyonunu belirlerken ortaya koyduğu görüş de manidardır. Ebu Hanife, günahların mümine zarar vereceğini, ancak mümin olmanın da ebedi cehenneme engel olacağını, şirk ve küfür dışında günah işleyenlerin durumunun ise Allah'ın ahiretteki kararına bağlı olduğunu belirtmektedir.¹¹² Ehl-i kible tekfir edilemez, Allah dilerse günahları affeder. Bu genel kaide onun bu konudaki bakışını özetler.

¹⁰⁹İmam-ı Azam Ebu Hanife, s.285.

¹¹⁰İmam-ı Azam Ebu Hanife, s.275.

¹¹¹Ebu Hanife Doğruyu Arayanların Önderi, 82.

¹¹²Ulusal Sempozyum Tebliğler Kitabı, Bölüm yazarı: Ahmet Ak, 84.

Ebu Hanife, Hz. Peygamber'in şefaatinin büyük günah işlemiş olanlar da dahil tüm müminler için hak olduğuna inanır.¹¹³

Ebu Hanife, rüşvetin büyük bir hak ihlaline sebep olduğuna inandığı için rüşvet alıp verdiği kesinleşen kadı (hâkim)'nin azledilmiş sayılacağı görüşündedir.¹¹⁴

Araziler konusunda ise Ebu Hanife, elinde haraç arazisi olup bunu kullanmayan ve vergisini de vermeyen kişinin arazisini devletin kiraya vermeye ve vergisini de o kiradan alma yetkisi olduğunu belirtmiştir. Hatta kiralayacak birisini bulamazsa, satıp haraç vergisini onun içinden alabilir demektedir.¹¹⁵Yalnız yaşamadığımızın, davranışlarımızın etkilerinin çevremize yansımalarından da sorumlu tutulmamız gerektiğinin pratiğe yansıtılmasıdır.

Ebu Hanife'ye göre bir cenazede, cenazenin velisi ve devlet başkanı birlikte bulunurlarsa, devlet başkanının cenaze namazını kıldırması öncelik arz etmelidir.¹¹⁶

İmam-ı Azam, Allah'ın insanları akıllarının üstünde sorumlu tutmayacağı görüşündedir. İnsanın bilme imkânı olmayan şeyler konusunda da sorumluluğu olmaz. Allah insanın bilemeyeceği şeylerle yorulmasına da razı değildir. Dolayısıyla Ebu Hanife'ye göre Allah akıl sahiplerini tebliğ almadıkları konularda sadece kendisine iman etme konusunda sorumlu tutmuştur. İnsan akli ile Allah'ın var ve bir olduğunu kavrayabilme sorumluluğuna sahiptir.¹¹⁷

İnternet alışverişlerinin yaygınlaştığı günümüzde yaşanan bazı mağduriyetler sebebiyle veya keyfi tutumlara istinaden oluşan sorunlara ışık tutacak ve çözüm üretecek bir fetvasında da Ebu Hanife, görmeden satılan mal konusunda mal görüldükten sonra seçim hakkı olmadığı görüşüne inanmaktadır.¹¹⁸

Ebu Hanife, namazda secdede iken sadece burnu yere değdirmenin yeterli olmadığını, beraberinde alını da değdirmek gerektiğini belirtmektedir.¹¹⁹

Ticari hayatta karşılaşılabileceğimiz hususlardan biride alışverişlerde bilinmezlik halleridir. Ebu Hanife, verdiği örnekte bir kişi terziye bir kumaş verse ve ona "Rumların

¹¹³*Ulusal Sempozyum Tebliğler Kitabı*, Bölüm Yazarı: Ahmet Ak, 83.

¹¹⁴"İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi" Ana Sayfa", Bölüm yazarı: Ali Pekcan, 42.

¹¹⁵"İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi" Ana Sayfa", Bölüm yazarı, Murat Şimşek, 64.

¹¹⁶"İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi" Ana Sayfa", Bölüm yazarı: Murat Şimşek, 65.

¹¹⁷"İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi » Ana Sayfa", Bölüm Yazarı: Hülya Terziođlu, 410.

¹¹⁸"İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi » Ana Sayfa", Bölüm yazarı: Soner Duman 443.

¹¹⁹"İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi » Ana Sayfa", 445.

elbisesi gibi dikersen bir dirhem, Farsların ki gibi dikersen yarım dirhem veririm.” derse ve böyle davranırsa geçerlidir. Çünkü anlaşmada belirsiz bir alan bırakılmamıştır.¹²⁰

Farklı bir örnekte binek kiralamaya ilişkin olarak karşımıza çıkmaktadır. Ebu Hanife, bir kişi bir yerden başka bir yere gitmek için bir binek kiralasa, orayı geçip sonra geri dönse ve bineği teslim etmeden binek ölse bunu tazmin etmesi gerekmektedir. Burada dikkate alınan husus ise kiralamanın emanet olarak görülmesidir.¹²¹

Görüldüğü gibi burada sadece birkaç örneğini sunduğumuz fetvaların ve görüşlerin sahibi olan İmam-ı Azam’ın bu fikir ve çözümlerinin altında yatan bakış açısının bilinmesine ve irdelenmesine ihtiyaç olduğu aşikârdır. Zira ilim hayatına henüz çocukken Kur’an hıfzı ile başlayıp, kelam, fıkıh, hadis ve tasavvuf ile devam eden, “Büyük İmam” unvanına da sahip olan Ebu Hanife, bu entelektüel yapısıyla bugünün sorunlarının çözümünde de bize yardımcı olmayı sürdürecektir.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

EBU HANİFE’NİN GÜNLÜK HAYATINDAN ÖRNEKLER

3.1 Ebu Hanife’nin Nazik Tavırları

Ebu Hanife nefisini kontrol edebilen, iradesine hakim ve nazik davranışlara sahip birisidir. O kendisine kaba davrananlara misliyle mukabele edenlerden değildir. Bu konu ile alakalı bir olayı Muhammed Ebu Zehra şöyle anlatır. Ebu Hanife halk arasında itibarlı bir vaiz olan Hasan Basri’nin verdiği bir fetvayı değerlendirirken:

- *Hasan-ı Basri bu meselede yanılmış, dedi.*

Adamın biri küstahça söze atılarak:

- *Ey İbn. Zaniye, sen mi Hasan hata etti diyorsun? Dedi.*

Ebu Hanife’nin ne rengi bozuldu, ne yüzü değişti. Çünkü âcizler kızar.

- *Evet, vallahi Hasan hata etti ve Abdullah b. Mes’ud doğru söyledi. Allah ondan razı olsun, o şöyle derdi: “Ya Rab kimin ona gönlü darsa, bizim kalbimizde ona geniş yer var.”*

Onun bu sükûneti ve böyle geniş gönüllülük göstermesi, donuk his ve zayıf duygudan ileri geliyor değildi. O hassas bir yürek, duygulu bir kalp taşıyordu.

¹²⁰“İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi » Ana Sayfa”, 447.

¹²¹“İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi » Ana Sayfa”, 448.

Nezaketi bir an elden bırakmıyordu. Münazara yaptığı kimselerden ona: “*Ey Bid’atçi, ya zındık !*” dedi.

- *Allah seni affetsin, benim böyle olmadığımı Allah bilir. Çünkü ben Allah’ımı tanıyalı beri ondan bir lâhza bile ayrılmadım. Yalnız Allah’ın affını dilerim, ancak Onun ıkabından korkarım* ve ıkab (عقاب)¹²² kelimesini söylerken gözlerinden yaşlar boşandı.

Adam hatasını anladı ve:

- *Beni bu dediğim sözden dolayı bağışla, diye yalvardı.*

O da:

- *Cahillerden benim hakkımda bilmeyerek bir şey söyleyenlerin hepsini bağışladım. İlim erbabından her kim bende olmayan bir şeyi benim hakkımda söylerse işte onun başı dara gelsin. Zira ulemanın gıybeti arkalarından iz bırakır.*¹²³

Yukarıda anlatılan bu olay Ebu Hanife’nin elbette aciz, tartışmadan korkan, pısrık biri olduğu anlamına gelmez. Zira o ilim hayatına başlarken tartışma ve münazara ile başlamıştır. Ancak karşısındaki kişinin sıradan biri olması sebebiyle olgunluk göstermiş ve nefsinin kontrol altına alarak nezaketle davranmıştır.

Mescide uzak oturdukları bir dönem annesini merkebe oturtup kendisi de yürüyerek teravih namazlarına gitme¹²⁴ alışkanlığı da onun nezaket ve saygı anlayışı hakkında bize bilgi vermektedir.

Nezaketi ve mütevazı kişiliği ile bilinen Ebu Hanife’nin dükkânını arayan bir kadın: “*Fakih Ebu Hanife’nin dükkânını arıyorum.*” Diyerek manifaturacılar çarşısında seslenince kendisini duyan Ebu Hanife: “*O söylendiği gibi bir fakih değil, zoraki fetva vermek zorunda olan bir müftidir.*” Diye karşılık verir.¹²⁵ Bu cevap da sıradan ve içerisinde kibir barındıran bir cevap değildir. Gerçek düşüncesi ve korkarak yaptığı görevinin üzerinde bıraktığı ağırlığın söze dökülmüş halidir.

3.2 Ebu Hanife’nin Helal ve Haram Hassasiyeti

Hayatı boyunca Allah’ın koyduğu kanunları, kırmızıçizgileri dikkate alarak yaşama gayreti olan Ebu Hanife, bu yaşam tarzını vefatı sonrasına kadar sürdürmüştür.

¹²²“El Halil - Arapça-Türkçe / Türkçe-Arapça sözlük”İkab: Azap, eziyet ve ceza demektir.

¹²³Ebû-Zehra - Çeviren: Osman Keskiöğlü, *Ebû Hanîfe*, S.77.

¹²⁴Ali Pekcan “İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi » Ana Sayfa”, 36.

¹²⁵Ali Pekcan, “İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi » Ana Sayfa”, sy.19,2012,s.33.

Onun gasp edilmemiş topraklara defnedilme arzusu, hapisteyken dahi yediği yemeğin kaynağını sorgulaması konuya ait en belirgin örneklerdir. Dinin içselleştirildiği kişilerde özellikle yaşam haline dönüşen bu duruş Ebu Hanife’de ete kemiğe bürünmüştür. Ebu Hanife, sınırları Allah tarafından belirlenen alanda yürümeyi kimlik mücadelesi olarak görmüştür. Dünyaya fani, ahirete de ebedi olarak bakmayı ve özellikle ikincisinde mutlu olmayı ilke edinen Ebu Hanife, İslam’ın ana ilkeleri olarak da tanımlayabileceğimiz helal ve haram dairesine bağlı kalarak Müslüman kişilik ve karakterini en güzel şekilde temsil etmiştir.

İmam Azam Ebu Hanife’nin bu özel kimliğinin oluşmasında etkin olan helal ve haram karşısındaki keskin duruşu bilgi ile davranış bütünlüğünün buluşturulması açısından dikkat çekicidir. Örneğine ender rastlayabileceğimiz bu örneklerden bazılarını şöyle sıralayabiliriz.

Sıcak ve güneşin yakıp kavurduğu bir gün, İmam-ı Azam Ebu Hanife’nin borç verdiği bir kişinin duvarının dibinde gölgelenmediğini görülür. Bu sıcakta duvar dibine neden geçmediği kendisine sorulduğunda ise: “*Her alacağın getirdiği menfaat faizdir.*” diyerek cevap vermiştir. Alacağı olan o kişiden nemalanma endişesi ile alacağına haram karışacağını sadece düşünmeyip uygulayarak kendisini koruyacak zor bir davranışı sergilemiştir.

Bir dönem Kufe’de halkın kendi helal koyunlarının arasına gasp edilen koyunların karıştığını duyduğu için yedi sene koyun eti yemediği ifade edilir.¹²⁶ Verdiği fetvalarla görevinin bittiğini düşünmeyip, teslimiyeti ve bağlılığı davranışlarla şekillenmiştir.

Ebu Hanife’nin hem ticaret ahlakını hem de harama olan mesafesini anlatan bir olayda şöyle anlatılır. Ortağı Hafs b. Abdurrahman’ı mal satmak için gönderdi ve içlerinde kusurlu bir elbise olduğunu da ona söyledi ve bunu satarken kusurlu olduğunu da müşteriye söylemesini tembih etti. Hafs ise malı sattı. Fakat kusurunu söylemeyi unuttu. Hafs o malı satın alanın kim olduğunu da bilmiyor. Ebu Hanife bunu öğrenince o mallardan alınan paranın hepsini sadaka olarak dağıtmıştır.¹²⁷

Ebu Hanife’nin dükkânda olmadığı bir gün Medineli bir müşteri onun dükkânına gelmiştir. Tezgâhtar, Medinelinin baktığı kumaşın 1000 akçe olduğunu söyledi. Adam bu dükkânda pazarlığın olmadığını bildiği için 1000 akçe ödedi ve kumaşı aldı gitti.

¹²⁶Eyüp Akdağ, “Ebû Hanîfe’nin Hayatı ve Zühd Anlayışı”, s.183-184.

¹²⁷Ebû-Zehra - Çeviren: Osman Keskiöglü, *Ebû Hanîfe*, s.42-43.

Oysaki kumaşın değeri 600 akçe idi. Ebu Hanife geldiğinde alış verişin hatalı olduğunu anladı ve Medineli adamı arattı. Oralarda bulamayınca 400 akçeyi teslim etmek için Medine'ye gitti. Medine'ye ulaşınca kendi kumaşından yapılan elbiseyi giyen birini görünce onunla konuştu ve adamın aradığı kişi olduğunu anladı ve 400 akçeyi ona teslim etti.¹²⁸ Ebu Hanife'nin kulluk bilincinin aşamasını ve dünya imtihanındaki konumunu göstermesi açısından önemli olan bu duruşların altı çizilmelidir.

Hayatının her anında helal ve haram hassasiyetini sürdüren Ebu Hanife hapisteyken de aynı şekilde davranmıştır. Orada bulunduğu süre içerisinde de yiyip içtiklerine dikkat etmiştir. Yani ümmet için zaruret olarak gördüğü hususu Ebu Hanife kendisi için böyle görmemiştir. Dolayısıyla hapisteyken Mansur'un gönderdiği hiçbir azığı yememiştir. Sebep ise yiyeceklerin helallikinden duyduğu endişedir. Aynı gerekçe ile Mansur tarafından gönderilen hediyeleri de kabul etmemiştir. Çünkü devlet hazinesi Mansur'un değil ümmetin malıdır ve halife bunu dilediği gibi kullanamaz.¹²⁹ Bu asil duruş aslında evrensel ilkelerin bir insanda vücut bulması olarak görülmelidir. Ancak, ilkesel olarak çok taraftar bulacak bu teorik ifadeleri hayatında somutlaştıracak eylem insanı bulmakta zorlanıyor olmamız Ebu Hanife'yi daha da kıymetli kılmaktadır.

Helal ve harama dair oldukça hassas davranmayı hayat düsturu haline getiren Ebu Hanife, çevresindekiler tarafından da bu özelliği ile tanınmıştır. Şamlı bir adamın Ebu Hanife'yi tanımak için el Hakem b. Hişam es Sekafi'ye: "*Bana Ebu Hanife'yi anlat*" demesi üzerine es Sakafi: "*Emanet konusunda insanların en güveniliriydi. Sultanımız ona hazinenin anahtarlarıyla dayak arasında tercih yapmasını istedi. O Sultanın dayağını hazinenin azabına tercih etti.*" demiştir.¹³⁰

3.3 Ebu Hanife'nin Ana-Babasına ve Hocalarına Saygısı

İslam'ın genel prensipleri dikkate alındığında sevgi, saygı ve hürmet gibi ahlaki ilkeler özellikle dikkat çeker. Ana-babaya, büyüklere ve hocalara karşı muhabbet ve bağlılık da bu ahlaki ilkelerin bir parçası olarak görülmüştür. Ana-babaya, hocaya ve büyüklere karşı geliştirilecek olan davranışlar kişinin cennetini de cehennemini de belirleyebilir.

Bu bilinç ile hareket ederek, on sekiz yıl hocasından devamlı ve düzenli bir şekilde ders alan Ebu Hanife, ona saygısı sebebiyle ayrı bir ders halkası

¹²⁸İslam Mezhepler Tarihi- Nadir Kitap" (1976), s.159.

¹²⁹İmam ı Azam Ebu Hanife, s.301.

¹³⁰İmam ı Azam Ebu Hanife, s.251.

oluşturmamıştır.¹³¹ Hocası vefat ettiğinde ise kırk yaşında olan Ebu Hanife, sağlığında iken hocasına hizmet etme şerefine ulaşmış, vefat ettiğinde ise her namaz sonrası anne babasıyla birlikte hocasına da daima dua etmiştir. Evine çok da yakın olmamasına rağmen yine hiçbir zaman hocasının evinin yönüne doğru ayaklarını uzatmadığı ifade edilmektedir.¹³² Oğluna Hammad ismini vermesi de onun hocasına olan saygı ve sevgisinin önemli bir göstergesidir.

Annesini çok seven onun üzülmüne dahi rıza gösteremeyen Ebu Hanife bu konuda şöyle bir hatıraya da sahiptir. Kendisine teklif edilen kadılık görevini kabul etmemesinden dolayı hapse atılan Ebu Hanife, burada gördüğü zulümler neticesinde zaman zaman gözyaşlarına boğulmuştur. Dışarı çıkınca ise bu durumun sebebinin işkenceye tahammülsüzlüğe değil, annesinin merak ederek üzülmüne bağlamıştır.¹³³

Annesinin bir dediğini iki etmeyen Ebu Hanife bir defasında şöyle bir hadise yaşar. Başına bir iş gelen annesi Ebu Hanife'ye: “*Git bu meselenin hükmünü Ömer b. Zerr'e sor der.*” Ebu Hanife meseleyi mahalle mescidinin imamı Ömer b. Zerr'e sorar. Ömer b. Zerr: “*Sen büyük bir fakih iken bu meselenin hükmünü bana mı soruyorsun?*” Der. Ebu Hanife: “*Evet ama annem böyle istedi der.*” Ömer b. Zerr ise : “*Peki ben annene nasıl bir cevap vereyim.*” diye Ebu Hanife'ye sorar. Ebu Hanife'de cevabını verir. Ömer b. Zerr cevabı tekrarlar. Ebu Hanife ise bu cevabı imam böyle söyledi diye gidip annesine söyler.¹³⁴ Ebu Hanife'nin bu örnek uygulamaları ile bizler anne-babanın evlatlarını isyana ve İslam dışı uygulamalara sevk etmemeleri halinde her dediklerinin yapılmasının meşruluğu konusundaki uygulamayı görüyoruz.

Bu bölümde zikretmemizin yerinde olacağı bir hususta Ebu Hanife'nin, Hz. Peygamber'e, onun hatıralarına ve onun soyundan gelenlere olan sevgi ve bağlılığının çok şiddetli olmasıdır. Bu durumu anlatan en güzel ifade yine kendisine aittir. Ebu Hanife hayatını Medine'de, Hz. Peygamberin torunu Cafer es Sadık'ın yakınında geçirdiği dönemine ait ifadesi şöyledir: “*O iki yıl olmasaydı Nu'man Helak olurdu.*”¹³⁵ Yine : “*Kurban olayım Ey Rasülullah'ın kızının oğlu*”¹³⁶ hitabıyla Cafer es Sadık'a seslenişi onun samimiyetine ışık tutan bir sesleniş olarak görünüyor.

¹³¹Acimamatov, “Ebû Hanîfe ve Fergana Vadisindeki Etkisi Doktora tezi”, s.21.

¹³²Eyüp Akdağ, “Ebû Hanîfe'nin Hayatı ve Zühd Anlayışı”, s.175.

¹³³Ali Pekcan, “İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi » Ana Sayfa”, sy.19,2012,s.36.

¹³⁴Pekcan Ali, “İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi » Ana Sayfa”, sy.19,2012,s.37.

¹³⁵İmam ı Âzam Ebu Hanife, s.239.

¹³⁶İmam ı Âzam Ebu Hanife, s.239.

3.4 Ebu Hanife'nin Takvası

Ebu Hanife, gerçek mutluluğu ahiret kazançlarında arayarak, nefsinin ve dünyanın aldatıcı cazibesinde kaybolmayan, İman ve ihsan şuuruna sahip, kıvamını tutturmuş bir bilinçle yolda kalmayı ve yolu bitirmeyi hedefleyenlerdendir. Adına kısaca takva diyeceğimiz bu kavramı yaşayan “muttaki” olarak da isimlendirilen kişilerden biri olarak tarihte iz bırakmıştır. Bıraktığı bu izleri takip ettiğimizde kısaca onun şahitliğini yapan şu örneklerle karşılaşırız.

Ebu Hanife son derece takvalı, günahattan korkan birisi idi. Karşılaştığı bir problemlerin kaynağında kendi hatalarını arardı. Bir problemin çözümünde zorlukla karşılaşınca tövbe ve istiğfarda bulunur: “*Bir günah işlemişim ki, bu problemle karşılaştım.*” der ve iki rekât namaz kıldıktan sonra o problem çözüldü.¹³⁷

İmam Azam Ebu Hanife'nin bu konu ile alakalı en güzel özelliklerinden biride hem devlet görevini hem de devlet görevlileri tarafından verilen hediyeleri kabul etmemesidir. Hatta bir defasında halife Mansur tarafından gönderilen 300.000 dirhem hediye kabul etmiştir. Aradan belli bir zaman geçtikten sonra ise halifeye: “*Ey Müminlerin Emiri! Ben Bağdat'ta yabancıyım bende onların emanetleri var. Koyacak yerim de yok onları beytül mâl'e bırakayım.*” demiştir. Halife kabul etmiş, emanetler beytül mâl'e bırakılmıştır. Ebu Hanife'nin vefatı sonrası emanetler sahiplerine teslim edilince Ebu Hanife'nin oraya bıraktığı paraları da ortaya çıkmıştır. Bunun üzerine halife: “*Ebu Hanife bizi aldattı*” demiştir.¹³⁸

İmam-ı Azam Ebu Hanife haram olduğu kesin olmayan şüpheli şeylerden de şiddetle sakınmıştır. Bir dönem Kufe'ye yağmalanmış olarak giren koyun sürüsü sebebiyle 7 yıl koyun eti yememiştir.¹³⁹ Zira o, koyunun azami ömrünün 7 yıl olması sebebiyle bünyesini bu koyunlardan uzak tutmuştur.

Ebu Hanife'nin Müslümanlığı yaşama kıvamını ise döneminde yaşayanlar şu şekilde ifade ederler: “*İmamdan daha veralisını görmedik.*”¹⁴⁰ Ebu Hanife'nin rutin olarak her akşam eve çekildikten sonra namaz kılarak çıkardığı ağlama sesi ve tesbihatındaki ahenk sıradan insanlar için üzüntü sebebi iken ona lezzet verirdi. Yine o

¹³⁷“İslâmi Araştırmalar Dergisi |” (2002), C.15,S.1-2,2002,s.2.

¹³⁸Ertürk Fatimetül Zehra, “İmam-ı Azam Ebû Hanife'nin Gerçek ve Menkıbevi Kimliği Yüksek Lisans Tezi”, s.38.

¹³⁹Ertürk Fatimetül Zehra, “İmam-ı Azam Ebû Hanife'nin Gerçek ve Menkıbevi Kimliği Yüksek Lisans Tezi”, s.49.

¹⁴⁰Fatimetül Zehra Ertürk, “İmam-ı Azam Ebû Hanife'nin Gerçek ve Menkıbevi Kimliği Yüksek Lisans Tezi”, s.50.

yatsı namazı sonrası herkes uyuduktan sonra en güzel elbiselerini giyip süslendikten sonra Rabbinin huzuruna çıkar ve ibadet ederdi.

İmam-ı Azam Ebu Hanife, hayatı boyunca abdestsiz durmamış, yanlışlıkla bile yalan söylememiş, gündüz bir şey yememiş, gece uyumamış, sahurda yediği az bir şey ile devamlı oruç tutmuştur.¹⁴¹

Ebu Hanife, takvayı ve doğruluğu hayat tarzı haline dönüştürmüş, bunlardan çıkış için bir ruhsat aramamıştır. Dünyaya yüklediği anlam ve Ahiret merkezli olarak ortaya koyduğu hayat onun çizgisi olmuştur. Halife tarafından fetva vermediği için cezalandırıldığı bir dönem oğlu Hammad kendisine bir soru sormuş ve onu da cevaplamamıştır. Niçin böyle yaptığını sorunca: “*Halife bana fetva veriyor musun? Diye sorduğunda inkâr edip yalan söylemek gerektiği için korkuyorum.*” demiştir.¹⁴²

3.5 Ebu Hanife'nin Cömertliği

Eldeki maddi ve manevi imkânların herhangi bir karşılık beklemeden ve de gönül rızası ile ihtiyaç sahiplerinin refahına katkıda bulunmak için seferber edilmesi, İslam'ın bize kazandırdığı önemli bir değerdir. Paylaşım sonucu iki tarafın da maddi ve manevi olarak huzuruna sebep olan bu eyleme “cömertlik” denir. İslami terbiye ile yetişmiş birçok kişide destanlaşan cömertlik uygulamaları Ebu Hanife’de de en güzel örneklerle karşımıza çıkmaktadır.

Ebu Hanife, tevazu ile cömertliği hayatında harmanlamayı çok güzel bir şekilde başarmıştır. Çok zengin olarak tanıdığımız Ebu Hanife, bir o kadar da cömert ve mütevazıdır. Zira hem halka hem de ilim adamlarına ikramda ve yardımda bulunduğu kendisine teşekkür edenlere kendisine değil, Allah’a teşekkür etmelerini hatırlatırdı.¹⁴³ O ailesine yaptığı harcamanın bir misli kadarını da ihtiyaç sahiplerine yapmasıyla meşhurdur. Öğrencilerine cimrilikten uzak durmalarını tavsiye etmiş, cimrilerin topluma önder olamayacağını onlara hatırlatmıştır.¹⁴⁴

Cömertliği kadar giyim kuşama, temizliğe de ehemmiyet gösteren Ebu Hanife, bir defasında yanına gelen bir adamın kıyafetinin eskiliğinden rahatsız oldu. Adam kalkıp gideceği zaman biraz beklemesini söyledi. Meclis dağılıp herkes gittikten sonra yalnız ikisi kalınca da adama:

¹⁴¹Fatimetül Zehra Ertürk, “İmam-ı Azam Ebû Hanife'nin Gerçek ve Menkıbevi Kimliği Yüksek Lisans Tezi”, s.50.

¹⁴²İmam ı Azam Ebu Hanife, s.290.

¹⁴³“İslâmî Araştırmalar Dergisi |” (2002), Yavuz Yunus Vehbi, C.15,S.1-2, s.3.

¹⁴⁴Eyüp Akdağ, “Ebû Hanîfe'nin Hayatı ve Zühd Anlayışı”, s.184-185.

- *Şu seccadeyi kaldır altında olanları al, dedi,*
Adam seccadeyi kaldırdı. Altında bin dirhem vardı, durakladı.
- *Al bu dirhemleri, dedi. Onunla kılığını kıyafetini değiştir!*
- *Ben zenginim, bunlara ihtiyacım yok, cevabını verdi.*
- Sen Hz. Peygamberin şu hadisini duymadın mı: “Allah, kulunu üzerinde, ona verdiği nimetinin eserini görmeyi sever”. Sen şu halini değiştirmelisin, ta ki dostların senin için kederlenmesin.¹⁴⁵

Ebu Hanife'nin cömertliğine işaret eden en güzel örneklerden biride her gün oğlu Hammad'a 11 dirhem para verip bununla aldırıldığı ekmekleri komşularına, ihtiyaç sahiplerine ve kapısının önünden geçenlere dağıttırmasıdır.¹⁴⁶ Cuma günleri de öğrencilerini evinde ağırlayıp onlara ikramda bulunan Ebu Hanife, talebelerinin utanıp sıkılmamaları için onlarla sofraya oturmazdı. Mevsimin gerektirdiği meyveleri onlara ikram ederek gönüllerini hoş tutmayı alışkanlık haline getirmiştir. Evlenme çağına gelenlerin evlenebilmeleri için de ekonomik olarak katkı sağlayan Ebu Hanife, ihtiyaç sahibi olarak gördüklerine devamlı yardım etmiştir.¹⁴⁷

İsraf, cimrilik ve riya gibi; cömertliğin değerini düşüren hallerden uzak bir şekilde ölçülü olarak, kurtuluşa endeksli bir anlayışla gerçekleştirdiği infak faaliyetleri halkın ve talebelerin yüzünü daima güldürmüştür.

3.6 Ebu Hanife'nin Oğluna ve Öğrencilerine Tavsiyeleri

İlmi olarak yeterli donanıma sahip olup bildikleri ile de amel edenlerin bu iki güzel kıymetin gelecek nesillere aktarılmasına yönelik tedbirleri, tavsiyeleri ve bırakacakları miraslarla gerçekleştirilir. Ebu Hanife de yılların birikimi olarak inşa ettiği hayat felsefesinin en yakınları tarafından karşılık bulmasını ve onlarda yaşam tarzına dönüşmesini sorumluluğunun bir parçası olarak görmüştür. İmam'ı Azam, İslam'ın değerleri ile Müslümanların davranışları arasındaki birlikteliğe katkı sunmak için kimi zaman öğrencilerine, kimi zamanda oğluna ve din hizmeti yürütenlere uzunuzun tavsiyelerde bulunmuştur.

Ebu Hanife, İslam'ın en temel prensiplerinden biri olan hakkın tavsiye edilmesini, temsil makamında olanlar için özellikle ihmal edilmeyecek bir eylem olarak

¹⁴⁵Ebü-Zehra - Çeviren: Osman Keskiöğlü, *Ebü Hanîfe*, s.43.

¹⁴⁶Ertürk Fatımetül Zehra, “İmam-ı Azam Ebü Hanife'nin Gerçek ve Menkıbevi Kimliği Yüksek Lisans Tezi”, s.48.

¹⁴⁷Bardakçı, “İmam-ı Azam Ebu Hanife'nin ibadet ahlâk, züht ve takva anlayışı”, s.28.

yerine getirmiştir. Bir Müslümanın taşınması gereken özellikler olarak da tanımlanacak bu tavsiyeleri şöyle sıralayabiliriz.

Ebu Hanife, oğluna ve talebelerine düzenli olarak Allah'ı zikretmelerini, Allah'a şükretmelerini, Hz. Peygamber (s.a.s)'e çok salavat getirmelerini, Kur'an okumalarını ve sevabını önce Hz. Peygambere, ardından tüm Müslümanlara bağışlamalarını istemiştir.¹⁴⁸

İmam'ı Azam, Müslümanların ön yargılardan uzak, samimiyete dayalı ve bilimsel altyapı kaynaklı davranışlara sahip olmalarını beklemektedir. Fetvalarının ulaştığı ve hatalı kararlar verdiklerini düşündüğü talebelerine yönelik şu ifadesi bu durumu özetlemektedir: *“Allah iyiliğini versin acele etme, fetva konusunda daha ağır ol, sana bahsettiğim şeylerden beğenmediklerin olursa eğer, ihlaslı isen bana açıklamasını sor!”*¹⁴⁹

Ebu Hanife kendisine teklif edilen kadılık görevini kabul etmemiştir. Talebelerinin de bu konuda çok hassas olmalarını onlara tembihlemiştir. *“...Eğer ileride biriniz kadılık göreviyle imtihan olursa, kadılık yapmaya mecbur kalırsa, o kişinin Allah'ın insanlardan gizlediği bir günahı varsa ve kendi nefsinde de günaha dair bir zaaf hisseder, bunu gizli gizli yapmaya devam ederse onun kadılık yapması caiz olmaz! Kadılıktan kazandığı rızkı da kendisine helal olmaz...”*

Kadılık görevinin önemini talebelerine anlatmak için her daim onlara tavsiyelerde bulunan Ebu Hanife bu makamın gerektirdiği sorumluluklardan onları haberdar etmiştir. Hakkıyla yerine getirilecek kadılık görevi için talebelerine şunları söylemiştir: *“Kadılık görevini yapmaya mecbur kalırsan beş vakit namazı camide eda et; zira halkla senin aranda perde olmasın, halkla iç içe ol. Yatsı namazını eda ettiğin zaman üç kere yüksek sesle 'Kimin bir ihtiyacı var?' diye sor. Daha sonra evine git.”* İlave olarak da şunu söyler: *“ Kadı hasta olup hüküm vermek için mahkemeye gidemeyecek olursa, kadılık için erilen şeyleri yemesin.”*¹⁵⁰ İmam-ı Azam yaşamaya çalıştığı hayatı, öğrencilerine de yaşatma çabasında olmuş, kadılık makamını bu denli anlamlı hale getirerek insanların dertlerine çare olmayı hedeflemiş ve bu görevin sıradan bir makam olmadığını göstermiştir.

¹⁴⁸Eyüp Akdağ, “Ebû Hanîfe'nin Hayatı ve Zühd Anlayışı”, s.20,21,22.

¹⁴⁹Hilmi Demir, *Ebû Hanife Adil Toplumun Temelleri*, 206.

¹⁵⁰*İmam-ı Azam Ebu Hanife*, 81,82.

Ebu Hanife, hayatı boyunca titizlikle yaşamaya özen gösterdiği belli ilkelere öğrencilerinin de bağlı kalmasını istemiş, onların hak ve halk nazarında bu ilkelerle yüceleceğine gönülden inanmıştır. Basralı öğrencilerinden Semti özelinde aslında tüm talebelerine zaman zaman vasiyet kabilinden özellikle ifade ettiği şu cümleler bu anlamda çok kıymetlidir: *“Havas ve avam halk ile iyi geçin. İlim ehlinin mertebelerini iyi bilip nefsinin terbiye et. Çünkü halk ile iyi geçinmezsen annen baban da olsalar sana düşman olurlar.”*¹⁵¹

Büyük İmam, altın değerindeki vasiyetlerine şöyle devam etmektedir: *“Yaşlılara saygı, gençlere sevgi göster. Onları taltif et. Halka yakınlık ver. İnsanların hepsine iyilik et.”* *“Tüccarlar ile hayır sahiplerine müdara(sabır, tahammül, hoşgörü) et onlarla dost ol.”*¹⁵²

Dostluklar, insanlarla ilişkiler bağlamında belki birer cümle ile hayata etki edecek nasihatlerin bir kısmında da şöyle demektedir: *“Salihlerle sohbet et. Hiç kimseye hakaret etme. Sırrını kimseye söyleme. Hasis ve alçak kimselerle dost olma! Sefihlerle düşük ve nekes (kişiliksiz), zevk ve sefaya, eğlenceye düşkün kimselerle düşüp kalkma! Hasis ve aşağılık kimselere hizmet etme!”*¹⁵³

Kişisel donanım ve görünüş açısından insanlar üzerinde etki bırakmayı hedefleyen tavsiyelerinde de şöyle söylemektedir: *“Denemedikçe kimseyle arkadaşlık etme! Özel davetlere gitme! Hediye veren akraban dahi olsa hediyeyi kabul etme. Güler yüzlü, sabırlı ve mütehammil olmayı ve güzel huyu alışkanlık haline getir. Elbisenin iyisini giy! Atların iyisine bin! Daima güzel koku sürmeyi alışkanlık haline getir! Kendi ihtiyaçlarını görmek, ahvalini düzeltmek, çoluk çocuğunun düzenini sağlamak, aileni terbiye etmek için muayyen bir zaman, kendine özel bir vakit ayır. Bu itibarını koruman ve heybetini muhafaza etmen için gereklidir. Aile fertlerinin halini hatırını sorup, hepsine edep öğret!”*¹⁵⁴

Yukarıda değindiğimiz konulara ilave olarak Kur'an ve sünnet ile oluşturulan mümin portresi çizmeyi hedefleyen Ebu Hanife, namaza devamın önemi, sırdaş edinme, iyiliğe iyilikle muamele, hasta ziyareti ve cenazesi olana taziyede bulunmayı öğütlemiştir. Selama karşılık vermeyi, arkadaş canlısı olmayı, kötülüğe dahi iyilikle

¹⁵¹ İmam-ı Âzam Ebu Hanife, 89.

¹⁵² İmam-ı Âzam Ebu Hanife, 90.

¹⁵³ İmam-ı Âzam Ebu Hanife, 91.

¹⁵⁴ İmam-ı Âzam Ebu Hanife, 91.

muamele etmeyi, sahibi olunan ilmin paylaşılmasını, cömert olmayı ve yardım isteyenine yardımına koşmayı teşvik etmiştir.¹⁵⁵ Büyük İmam saydıklarımızdan daha fazlasıyla talebelerine tavsiyelerde bulunmuş ve ancak böyle davranırlarsa kendilerine duacı olabileceğini müjdelemiştir.

Hayatı boyunca kendisinin dikkat ettiği, duruşunu yansıtan davranışları oğluna da vasiyet ederek onun da bu ilkelere bağlı kalması halinde, dünya ve ahiret mutluluğuna ulaşabileceğini kendisine hatırlatmıştır. Bu bağlamda tespit ettiğimiz şu tavsiyeler oldukça dikkat çekicidir: “*Nefsini, fuzuli, faydalı olmayan şeylere ve işlere karşı koru ve o tür işlere dalma.*”

“*Allah’ı ziyadesiyle zikret, hatırla*”

“*İstiğfarın en büyüğü ile namaz ile meşgul ol.*”

“*Her gün Kur’an okumaya devam et. Hâsıl olan ecri sevabını da Resulüllah (s.a.s)’in mübarek ruhlarına hediye et.*”

“*Kendini düşmanın tuzağından ziyade, dost bildiklerinin muhtemel hilelerinden koru.*”

“*Komşuluğun güzel olsun, komşulara yakınlığı güzelleştir. İyilik yap kimseye zararın dokunmasın. Komşuluğunla huzursuzluk yaratma. Komşudan gelecek eza ve cefaya da sabret.*”,

“*Her hal-ü karda, niyetini halis ve sağlam tut, ihlastan ayrılma.*”,

“*Sen, Allah’ın azabından kork, rahmetini um, ümit ile korku arasında ol. Fakat ümidin, korkuya galip gelsin.*”¹⁵⁶

3.7 Ebu Hanife’nin Ticari Ahlakı

İnsan merkezli bir hayat, kul hakkına riayet, ölçü ve tartıda hassasiyet, aldatmama, faiz ile mesafeli olma, yalandan ve hileden uzak olma gibi İslam’ın ticarete dair ilkeleri, Ebu Hanife’de fazlasıyla karşılık bulmuştur. Bu ticari ilkeleri özümseyen ve destanlaşan hatıraların kahramanı olan Ebu Hanife bizlere örnek olmuştur. Kanaatkârlığı, emanete riayetteki hassasiyeti, cömertliği ve ibadete düşkünlüğü onun ticaret anlayışını şekillendirmiş ve hatta Hz. Ebu Bekir’e benzetilmesini sağlamıştır. O bir malı alırken de satarken de emanet şuuruyla hareket etmiştir. Konuyla alakalı bir olay şöyle cereyan etmiştir: Bir kadın ona satmak için ipek bir elbise getirdi. Ebu Hanife fiyatını sordu. Kadın da yüz dirhem istediğini söyledi. Ebu Hanife: “*Bunun değeri*

¹⁵⁵İmam-ı Âzam Ebu Hanife, 92,93,94.

¹⁵⁶Ulusal Sempozyum Tebliğler Kitabı, Eskişehir, Ömer Adil ATASOY, 125.

yüzden daha ziyadedir, kaçta vereceğinizi söyleyin” dedi. Kadın yüzer yüzer arttırarak dört yüze çıktı. Ebu Hanife: “Daha fazla yapar” deyince kadın:

- Benimle eğleniyor musun? Dedi.

Ebu Hanife:

- Ne münasebet, dedi, bir adam getirin de fiyat takdir ettirelim.

Kadın bir adam çağırdı. Fiyat takdir ettirdi. Ebu Hanife beş yüze satın aldı.¹⁵⁷

Alıcıyken satanın, satıcıyken de alanın haklarını koruma olgunluğunu taşıyan ve helal dairesine son derece sadık kalan Ebu Hanife'nin hayatında bu tarz örnekler çok fazladır. Farklı iki örnek ise şöyle gerçekleşmiştir: Bir kadın geldi:

- Ben yoksulum, dedi. Bana şu elbiseyi maliyeti fiyatına sat! Ona:

- Dört dirhem ver onu al dedi.

- Ben ihtiyar bir kadıncağızım, benimle böyle alay etme, dedi.

- Bunun alayı yok, bunları iki takım elbise olarak almıştım. Birini verdiğim paradan dört dirhem eksikliğine sattım. Bu elbise bana dört dirheme kalmış oldu, bunu da sen al.

Benzeri ikinci örnekte ise ahabplarından biri gelip şu vasıfta, şu renkte bir elbiselik kumaş istedi.

Ona:

- Biraz bekle, düşerse senin için alırım dedi.

Bir hafta geçmeden o vasıfta kumaş geldi. Ahabbı uğrayınca:

- Senin işi gördük, dedi ve kumaşı çıkardı. Ahabbı:

- Kaçta? diye sordu.

- Bir dirheme, dedi.

- Benimle alay edeceğine hiç zannetmezdim!

- Ortada alay denecek bir şey yok. Ben 20 dinar ve bir dirheme iki elbise satın aldım. Birini 20 dinara sattım. Bu bir dirheme kaldı.¹⁵⁸

Bu alış-verişlerde ticaretin sadece para kazanmak için değil, ihtiyaçları karşılamak ve dostlukları pekiştirmek için de yapıldığına şahit oluyoruz.

İmam-ı Azam Ebu Hanife ticaret yaparken bu işte dinin menfaate alet edilip, fayda vesilesi olarak kullanılmasına da asla razı olmamıştır. Nitekim bir gün bir adam dükkâna geldi ve kumaş istedi. İmam, oğlu Hammad'a müşteriye kumaş göstermesini

¹⁵⁷Ebû-Zehra - Çeviren: Osman Keskiöğlü, *Ebû Hanîfe*, s.41.

¹⁵⁸Ebû-Zehra - Çeviren: Osman Keskiöğlü, *Ebû Hanîfe*, s.42.

söyledi. Hammad kumaşı göstermek için çıkarırken bir anda “*Salli ala Muhammed*” dedi. Bunun üzerine Ebu Hanife, oğluna: “*Malı övdün satmak doğru olmaz.*” Diyerek satmaktan vazgeçti.¹⁵⁹ Çünkü Ebu Hanife bu ifadelerin arkasında adamın ticarete dini yönünü bulaştırarak menfaat sağlamaya çalıştığını hissetti. Oysaki Ebu Hanife ticareti herkes için aynı şartlarda yapmaktaydı. Hatta adam gitti başka yerleri de gezdi ve aynı kalitede daha ucuz kumaş bulamadı.

Tüm bu örnekler, Müslüman tüccarlarda bulunması gereken özellikleri üzerinde taşıyan Ebu Hanife'nin ticaret adabının korunması adına verdiği mücadeleyi gösterir.

3.8 Ebu Hanife'nin İbadet Hayatı

Ebu Hanife, bilginin davranışlara yansımaları, İbadetin de bilgiye dayanmasını istemiştir.¹⁶⁰ Bu mükemmel ilişkinin ürünü olan ibadetlerin Ebu Hanife'nin hayatında ayrı bir önemi vardır. Öyle ki kaynaklar onun ibadet hayatının düzenli ve yoğun oluşundan söz ederler.¹⁶¹ Hayatını ibadete dönüştüren Ebu Hanife, birçok kişinin arzu edeceği şekilde; secde anında ruhunu teslim etmiştir.¹⁶² Gecenin küçük bir kısmını ve gündüzün “*kaylule*” vaktini uyku ile geçiren Ebu Hanife, geri kalan vaktini ibadet ve ibadet niteliğindeki ilmi çalışmalarla geçirmiştir.¹⁶³ Kaynakların genel ifadesi onun geceleri uyumadığını ve ibadet ile geçirdiğini yansıtmaktadır. Özellikle Tekasür ve Zilzal surelerini, ayrıca Kamer suresindeki “*Âmâ asıl vadeleri kıyamet günüdür ve kıyamet günü şüphesiz daha dehşetli ve daha acıdır.*”¹⁶⁴ Ayetini devamlı okurdu.¹⁶⁵

Hayatın dünyadan ibaret olmadığı bilinciyle yaşanan Ebu Hanife, rivayet edildiğine göre zaman zaman ağlamaklı bir yüz ifadesiyle yaşam sürmüştür.¹⁶⁶ Allah'ın gazabından korkması sebebiyle sabahlara kadar okuduğu Tekasür suresinin “*Çoklukla övünmek sizi o kadar meşgul etti ki...*” ayeti titreyerek saatlerce ağlamasına sebep olmuştur. Ebu Hanife'nin Allah'ın gazabına uğrama endişesinin sebep olduğu bu ağlamaları çok defa yüzünde gözyaşı izleri ile sabahlamasına yol açmıştır.¹⁶⁷

¹⁵⁹Ertürk Fatimetül Zehra, “İmam-ı Azam Ebû Hanife'nin Gerçek ve Menkıbevi Kimliği Yüksek Lisans Tezi”, s.35; Neşet Çağatay, İbrahim Agâh Çubukçu, “İslam Mezhepler Tarihi- Nadir Kitap”, *NadirKitap* (Erişim 14 Ağustos 2023), s.158.

¹⁶⁰Bardakçı, “İmam-ı Azam Ebu Hanife'nin ibadet ahlak, züht ve takva anlayışı”, 8.

¹⁶¹Pekcan Ali, “İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi”, sy.19,s.28.

¹⁶²Eyüp Akdağ, “Ebû Hanife'nin Hayatı ve Zühd Anlayışı”, s.185.

¹⁶³Çev. Mevlüt Uyanık, “Ebu Hanife'nin Siyaset Anlayışı”, s.5.

¹⁶⁴{Kamer Suresi 54/46}

¹⁶⁵Eyüp Akdağ, “Ebû Hanife'nin Hayatı ve Zühd Anlayışı”, s.18.

¹⁶⁶Pekcan Ali, “İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi”, sy.19,s.32.

¹⁶⁷*İmam'ı Azam Ebu Hanife*, 163.

Ebu Hanife'nin tam kırk beş sene yatsı vaktinde aldığı abdest ile sabah tan ağarana kadar ayakta kaldığı ve o abdestle sabah namazını kıldığı meşhur olup; bu durum onun gece ibadetine verdiği değer için de önemli bir bilgidir.¹⁶⁸ İbadetlerini derin duygu haline geçerek eda eden Ebu Hanife, boyun büküp Allah'a yalvararak, ibadet şuurunu iliklerine kadar yaşayarak kulluk görevini yerine getirmeye çalışmıştır. Zira mescitte iken bir defasında adamın biri: "*Mescidin tavanı ne kadar güzelmiş!*" dedi. Ebu Hanife ise: "*Kırk yıldan beri burada namaz kılıyorum daha mescidin tavanını görmedim*"¹⁶⁹ diyerek bu hakikate dair örnek sunmuştur. Yani o, namazda başkalarını duymadan, başka taraflara bakmadan sadece yaptığı işe odaklanarak ibadet etmiştir.

İbadet hayatına oldukça düşkün olan Ebu Hanife, Hocası Hammad b. Süleyman'ın ifadesiyle: Ebu Hanife hayatının sonlarına doğru gecenin tamamını, ilk dönemlerinde ise gecenin yarısını namazla (ibadetle) geçirirdi. Bir gün sokakta giderken birisinin, Ebu Hanife'yi göstererek: "*Şu zat geceyi baştan sona ibadetle geçirir*" dediğini duyduktan sonra bütün geceyi ibadetle geçirdi ve ben: "*Yapmadığım ibadetten dolayı Allah'tan utanırım*" dedi.¹⁷⁰

İbadet hayatı açısından Ebu Hanife'nin günü sabah namazı ile başlar, öğleye kadar öğrencilerle yaptığı ilmi derslerle devam eder, kısa bir istirahat sonrası ikindi vaktine kadar sürecek olan ilim halkası tekrar kurulurdu. Yatsı namazını kıldıktan sonra ise gece ibadeti, dua, Kur'an-ı Kerim okuma ile gününü tamamladığı görülmüştür. Ramazan ayına ise ayrı bir önem verirdi. İmam-ı Azam Ebu Hanife'nin ibadet hayatını anlatan en güzel ifade ise ramazan ayına ve hac mevsimine gösterdiği ihtimam sebebiyle onun 3 gün içinde öleceği kendisine söylense bile daha fazla ibadet edemeyeceğinin ifade edilmesidir.¹⁷¹ İbadete düşkünlüğü ile bilinen Ebu Hanife'nin hayatında namazın yeri bir başkadır. Kaynaklar onun dizlerinin fazla namaz kılması sebebiyle deve dizi gibi nasır bağladığını¹⁷² belirtmiştir.

Namaz, gece ibadeti, Kur'an tilaveti ve dua ile yoğun bir ibadet hayatına sahip olan Ebu Hanife aynı zamanda oruç ve hac ibadeti açısından da oldukça hassastır. Ebu Hanife gündüzleri çoğunlukla oruçlu geçirmiştir. Öğrencilerine de Ramazan ayı dışında

¹⁶⁸Çev. Mevlüt Uyanık, "Ebu Hanife'nin Siyaset Anlayışı", s.5.

¹⁶⁹İmam'ı Azam Ebu Hanife, 178.

¹⁷⁰İmam Gazzâli, Mütercim: Serdaroğlu Ahmed, *Ihyâu 'Ulûmi'd-Din Tercemesi* (Bedir Yayın evi, 1989), 1.Cilt/s.74.

¹⁷¹Ertürk Fatımetül Zehra, "İmam-ı Azam Ebû Hanife'nin Gerçek ve Menkıbevi Kimliği Yüksek Lisans Tezi", s.45.

¹⁷²Dr. Pekcan Ali, İmam-ı Azam Ebu Hanife: Fıkhın Bedene Bürünüşü", s.24.

ayın belli günlerinde oruç tutmayı alışkanlık haline getirmelerini tavsiye etmiştir. Ömrünün en bereketli anlarına hac ibadetini de sığdıran Ebu Hanife ilk olarak on altı yaşında babasıyla hacca gitmiş, sonrasında ise aksatmadan elli beş yıl hac görevini ifa etmiştir.¹⁷³

Ebu Hanife'nin talebesi meşhur hadis hafızı Ebu Nuaym el-Fazl b. Amr (dükeyn) tarafından yapılan bir tasvir onun ibadetlerle geçen ömrünün vücudunda oluşturduğu o muhteşem şahitliği göstermesi açısından oldukça manidardır. Çünkü Dükeyn Ebu Hanife'yi bu tasvir ile Şenn-i Bali'ye yani yıpranmış kırbaya benzeter.¹⁷⁴ Ebu Hanife, muhteşem Şenn-i Bali duruşuna sebep olan ibadetlerinin ağırlığı ile yücelmiş, doyumsuz secdeleri ile oluşan izler de yüzünde ayırıcı bir nura dönüşmüştür.

Kur'an'ın mana derinliğinin Ebu Hanife'de oluşturduğu duruş, onun bildiği doğrulara bağlılığını, gönül dünyasının diri kalmasını ve Kur'an'ın onun üzerindeki tesirini göstermesi açısından çok kıymetlidir. Bu durumu anlatan bir örnek şöyledir: Bir gün yatsı namazında imamın okuduğu Zilzal suresinden oldukça etkilenir. Herkes dağılıp evine gitmesine rağmen o Zilzal suresinin özellikle son iki ayetinin manasını tefekküre dalar. Ebu Hanife' deki farklı ruh halini fark eden mescidin görevlisi onu rahatsız etmeden gider. Sabah namazı için tekrar geldiğinde Ebu Hanife'nin gözyaşlarıyla ıslandığına şahit olur. Bu arada Ebu Hanife şu duayı etmektedir: *“Ey zerre kadar iyiliğe mükâfat veren! Ey zerre kadar kötülüğe ceza veren! Kulun Numan'ı ateşin azabından koru. Kötülüklerden muhafaza eyle. Ve onu geniş rahmetin içerisine sok.”* Ebu Hanife, sabah namazı vaktinin geldiğini bilmediği için görevlinin kandili götüreceğini düşünerek ona: *“Kandili mi götüreceksin?”* diye sorunca görevli: *“sabah namazının ezanını okudum.”* deyince Ebu Hanife: *“Gördüklerini gizle, kimseye söyleme”* diye tembihler.¹⁷⁵ Bu ifadelerinden de ibadet hayatının bereketini riyaya kurban etmek istemediğini görürüz.

3.9 Ebu Hanife'nin İlme Verdiği Önem

Ebu Hanife, öncelikle dinin iki temel kaynağı olan Kur'an ve Sünnet merkezli ilmi çalışmalara kendini vermiş,¹⁷⁶ diğer İslami ilimleri de “fıkıh” başlığı altında

¹⁷³Eyüp Akdağ, “Ebû Hanife'nin Hayatı ve Zühd Anlayışı”, s.20.

¹⁷⁴İma-ı Azam Ebu Hanife, 177.

¹⁷⁵Ebü'l-Hasan Data Gencbahş Ali b Osman b Ali Hücviri, *Hakikat bilgisi/Keşfü'l-mahcub*. (İstanbul : Dergah Yayınları, 1982), s.189.

¹⁷⁶Ali Arslan, “İmâm-ı Âzam Ebû Hanife'nin (ö. 150/767) İlim Anlayışı, İlimleri Taksimi ve Hadis İlmine Bakışı”, *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 49 (15 Aralık 2020), 103.

toplayarak ilimde derinleşme yoluna girmiştir. Vefatının ardından yüzyıllar geçmesine rağmen ilmiyle insanlığa ışık tutan bir âlim olması, Ebu Hanife'nin ilmi birikimine ve ilminin çağları aşan çizgisine işaret etmektedir.

İmam Azam Ebu Hanife ilim öğrenmeyi en önemli bir amel olarak görmüş ve öğrenilen ilmin hayata yansıtılmasını da çok önemsemiştir. Ebu Hanife'nin bu amacını gerçekleştirmek için özellikle Basra ve Hicaz seyahatleri olduğunu da belirtmeliyiz.¹⁷⁷O, hatta bilgisiz olarak yapılan ibadeti ruhsuz cesede benzetmiştir. Bu sebeple hayatını ilim öğrenmekle geçiren Ebu Hanife, aynı zamanda nafîle ibadetleri de ihmal etmemiştir. Hayatı boyunca ilim öğrenmeye ve ders vermeye devam etmiştir.¹⁷⁸Ancak hiçbir zaman ilmini ve görüşlerini başkalarına dayatmamıştır. Çünkü o ilim konusunda da müsamahalı olmuştur.¹⁷⁹

Ebu Hanife, bir kişinin dünya hayatında yapabileceği en güzel ve en hayırlı davranışın ilim ile meşguliyet olduğuna inanmaktadır. Onun bu düşüncesini kendisine sorulan “*En faziletli amel hangisidir?*” sorusuna verdiği “*ilim öğrenmektir*”¹⁸⁰cevabında net olarak görürüz. Günlük hayatının çoğunu ilme adadığını özetleyen genel ifade ise onun helal ve haramı en iyi bilen ve uygulayan olması ve fıkhı olan hâkimiyetidir. Nitekim onun vefatı sonrası ilmin çoğunun kaybolacağından endişe edilmiştir.¹⁸¹

İlim ve ilim ehlinin desteklenmesi için ticari imkânlarını kullanması, hocaların ihtiyaçlarıyla yakından ilgilenmesi onun vazgeçilmez özelliğidir. Bununla beraber idareye karşı muhalif olan yapısına rağmen, kendisine hazineden sorumlu olma yetkisi teklif edilmiş ancak o, eğitimi tercih etmiştir.¹⁸² İşte bu tavır Ebu Hanife'nin ilmi ile yaşantısı arasındaki o paralelliği gösteren en güzel örneklerden biridir. Ayrıca bu tavrın insanların takdirine sebep olduğu ve son derece ilgi gördüğü de belirtilmelidir.

Ebu Hanife, ilmi dayanağı olmayan davranışları eksik ve yetersiz olarak görürken amellerin sağlam bir ilmi altyapıya dayanması gerektiğinin de altını çizmiştir. Konu ile alakalı en kısa ifadesi “*...ilim de amellerin ölçüsüdür*”¹⁸³ şeklindeki veciz

¹⁷⁷Muhammed Kasım Abduh El- Harisi, Tercüme: Ahmet Yücel, İbrahim Tüfekçi, *İmam-ı Azam Ebu Hanife*, 1.cilt/76.

¹⁷⁸Ertürk Fatimetül Zehra, “İmam-ı Azam Ebû Hanife'nin Gerçek ve Menkıbevi Kimliği Yüksek Lisans Tezi”, s.45.

¹⁷⁹*Ulusal Sempozyum Tebliğler Kitabı*, Hulusi Arslan, s.588.

¹⁸⁰Ali Pekcan, *Pekcan Ali, İmam-ı Azam Ebu Hanife Fıkhın Bedene Bürünüşü*, s.38.

¹⁸¹Ertürk Fatimetül Zehra, “İmam-ı Azam Ebû Hanife'nin Gerçek ve Menkıbevi Kimliği Yüksek Lisans Tezi”, s.55.

¹⁸²*Ulusal Sempozyum Tebliğler Kitabı*, Mevlüt Uyanık, S.405.

¹⁸³Hilmi Demir, *Ebû Hanife Adil Toplumun Temelleri*, 75.

sözdür. O doğru bilginin doğru davranışlara kaynaklık edeceğine inanır. Bu sebeple onun bu bakışını anlatan “Çölden kurtuluşu sağlayacak az amel, cehaletle yapılan çok amelden daha yararlıdır”¹⁸⁴ ifadesine kulak vermek gerekecektir.

Ebu Hanife, kadınlar tarafından sorulan soruların erkeklerin içerisinde cevaplanmasından doğabilecek kadın mağduriyetlerinin önlenmesi amacıyla bu soruları teke tek cevaplamıştır.¹⁸⁵

Ebu Hanife, âlimlerin sözlerinin tesirli olabilmesi için sahip oldukları ilim ile amel etmeleri gerektiğine inanır.¹⁸⁶ Bu durum aslında kişinin ahlaki duruşuna ait zaafı işaret etmektedir.

3.10 Ebu Hanife'nin Devlet Adamlarıyla İlişkileri

İslam dini, insanlar arasındaki birlik ve beraberliğin inşası ve muhafazası için tedbirler alan bir sistemdir. Ebu Hanife' de bu amaca hizmet eden anlayış geliştirmiştir. O, müminlerin emirlerine itaatın önemini şiddetle savunmuştur. Kur'an ve sünneti referans alarak itaatın farz olduğunu ifade etmiştir.¹⁸⁷ Bölünüp parçalanmanın doğuracağı sakıncaları daima gündemde tutmuştur. Yöneticilerin meşruluğu ve hatalarını eleştirirken isyana ve terörizme fırsat oluşturmayacak hassasiyetle hareket etmesi de onun ustalığının ürünüdür.

Ebu Hanife, karşılaştığı sorunlar karşısında Hz. Peygamberin yönlendirdiği gibi; önce elini, sonra dilini, en sonunda da kalbini devreye sokmuştur. Son olarak siyasilerden gelen zulüm ve eziyetlere karşı da sabırlı olma yolunu tercih etmiştir. Ebu Hanife'nin maruz kaldığı tavırlar karşısında sosyal huzurun zarar görmemesi için son derece hassas davrandığı unutulmamalıdır. Ebu Hanife'deki zaman zaman karşımıza çıkan tavır değişikliğinin de onun istikrarsızlığından değil, siyasetin dinamik yapısından kaynaklandığı bilinmelidir.¹⁸⁸

Ebu Hanife hayatı boyunca asla zulme rıza göstermemiştir. Siyasi bir kişilik olarak da sivil, özgürlükçü ve muhalif duruşundan asla vaz geçmemiştir. Bununla birlikte başkalarının görüşlerine de devamlı saygılı olmuştur.¹⁸⁹

¹⁸⁴Hilmi Demir, *Ebû Hanife Adil Toplumun Temelleri*, 75.

¹⁸⁵ Ali Pekcan, “İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi”, sy.19,s.33.

¹⁸⁶Bardakçı, “İmam-ı Azam Ebu Hanife'nin ibadet ahlak, züht ve takva anlayışı”, 20.

¹⁸⁷ Maksut Çetin, “İmam Ebû Hanife'nin Siyaset Anlayışı Ve Siyasî Tutumu”, *IBAD Sosyal Bilimler Dergisi*, (30 Ekim 2019), 34.

¹⁸⁸Maksut Çetin, “İmam Ebû Hanife'nin Siyaset Anlayışı Ve Siyasî Tutumu”, *IBAD Sosyal Bilimler Dergisi*, (30 Ekim 2019), 35.

¹⁸⁹*Ebû Hanife Doğruyu Arayanların Önderi*, s.37.

Halife Mansur ile devamlı surette karşı karşıya gelen Ebu Hanife kadılığı hatta baş kadılığı kabul etmesi için çok zorlandı. Ancak topuklarından kanlar akacak¹⁹⁰ derecede zulüm gören imam bu teklifi kabul etmemiştir.

Dönemin yönetiminin meşruluğu hakkında ne düşündüğü kendisine sorulunca halife Mansur'a yönelik olarak kurduğu şu cesur cümleler Ebu Hanife'nin siyasete bakışını yansıtan en özel ifadelerdir. *“Dini konusunda doğruyu arayan kimse kızmaz. Bir düşünsen, bizi çağırmaktaki gerçek amacının, tüm ümmete, siyasetine onay verdiğimizizi duyurmak olduğunu bilirsin. Hilafet, meşveret ve icma ile sabit olur. Oysa sen saltanat yoluyla geldin. Vicdanında takva bilinci olan kimse seni onaylamaz.”*¹⁹¹

Ebu Hanife'nin siyaset ve yöneticilere ait düşünce ve tavrı iyi bilinmelidir. Zira onun konuya ilişkin düşünceleri geçmiş adına bizi bilgilendirmekle kalmayacak, bugüne ve geleceğe dair geliştireceğimiz tutum ve davranışlara referans olacaktır.

3.11 Ebu Hanife'nin Boş ve Yararsız İşlere Mesafesi

Ebu Hanife hayatın her anına anlam yüklemiş ve buna uygun yaşamıştır. Gıybet, dedikodu gibi insanların arasını açan ve İslam'ın yasakladığı hasletlere bulaşmamış, bu özellikteki insanlarla da beraber olmamaya çalışmıştır. Hatta ne zaman birisi yanına gelip *“Dünyada şöyle olmuş, böyle gitmiş,”* gibi gereksiz sözler söylese, Ebu Hanife O kişiye: *“Bırak o işi de şu ihtilaflı konuda sen de bir şeyler söyle, fikrini beyan et bakalım”*¹⁹² demiştir. Talebelerini de aynı şekilde yetiştirip onları boş işlerden uzaklaştırma yoluna giden Ebu Hanife, *“Bir gün sevmeyenler bile bize müracaat etmeye mecbur olurlar!”*¹⁹³ diyerek aslında işlerinin ne kadar önemli, zamanlarının ne kadar kıymetli olduğunu ve toplumunda ilme ne kadar muhtaç olduğunu ifade etmeye çalışmıştır. İnsanlara kötü haberlerin ulaştırılmasının da doğru olmadığına inanan ve güzel haberleri yaygınlaştıranlara Allah'ın Rahmetini isteyen İmam, nefsinin isteklerine uygun olarak yaşamayı tercih edenlerle yakın olmamak gerektiğini tavsiye etmiştir.¹⁹⁴

Kendisine *“Ey İmam Allah'tan kork”* diyen birisinin bu uyarısı sonrası büyük bir titreme geçiren İmam,¹⁹⁵ kendisine geldikten sonra bunu bir uyarı olarak kabul edip kendisine bunu söyleyene teşekkür etmiştir. Bu denli hassas bir hayat yaşayan, anın

¹⁹⁰ *İma-mı Azam Ebu Hanife*, s.301.

¹⁹¹ *İma-mı Azam Ebu Hanife*, s.296.

¹⁹² *İmam-ı Azam Ebu Hanife*, s.184.

¹⁹³ *İmam-ı Azam Ebu Hanife*, s.185.

¹⁹⁴ *İmam-ı Azam Ebu Hanife*, s.185.

¹⁹⁵ *İmam-ı Azam Ebu Hanife*, s.185.

hesabını düşünen ve ona göre tavır geliştiren İmam, doğruya sevk eden herkese kulak vermiş ve hakikatten uzaklaştırmaya sevk eden Sultan da olsa karşısında durmuştur. Hakkındaki ileri geri konuşmalar karşısındaki sessizliğini eleştirenlere yönelik olarak da Maide suresi 54. Ayetinin “*İşte bu Allah’ın dilediğine verdiği bir lütfudur*”¹⁹⁶ bakışıyla karşılık verip kendisine yönelik yerli yersiz eleştirilere karşı geliştirdiği duruşunu da bir lütuf olarak değerli bulmuştur. Hakkında konuşanlar için Allah’tan af dileyen, düşmanlarına bile lanet etmeyen, gıybetin her türlüünden kaçınan Ebu Hanife, sevaplarını başkasına kaptırmamak için sabrı tercih eden bir hayatı seçmiştir.

Ebu Hanife, kendisine sunulan hayatı dolu dolu yaşamış, talebelerinin de aynı hassasiyetle yaşamaları için: “*Faydasız işleri terk et! Malayani ile ilgilenme!*”¹⁹⁷ Şeklinde vasiyetlerini onlara bırakmayı ihmal etmemiştir.

3.12 Ebu Hanife’nin Kur’an ile Münasebeti

Ebu Hanife, Kur’an’ı Kerimi hem fikirleri için dayanak yapmış, hem de onu okuyarak sürekli Kur’an ile beslenmiştir. Onun Kur’an’ı Kerim ile olan irtibatına yönelik olarak Ebu Bahr-i Mu’tasimi şöyle demektedir: “*Ben üç yıl kadar Ebu Hanife’ye komşu oldum. Bütün gece onun Kur’an okuduğunu işitir ve bütün gün onu, öğrencileriyle fıkıh meselelerinin gürültüsü içinde bulurdum. Ne zaman yemek yediğini, ne zaman uyuduğunu bilmezdim.*”¹⁹⁸

Ebu Hanife’nin taşıdığı tüm meziyetleri, en çok şöhret bulduğu alanları ve Kur’an ile olan bağına talebesi Ebu Yusuf’a göre halk şöyle ifade etmiştir: “*Ebu Hanife’yi Allah; Fıkıh, ilim, amel, cömertlik ve yaşadığı Kur’an ahlakıyla bezemiştir.*”¹⁹⁹ Bu ifadelere göre Ebu Hanife, ilim, ahlak ve ibadetler açısından Kur’an’ın oluşturmak istediği insan modelini yansıtmaktadır.

Fetvalarında Kur’an-ı ana kaynak olarak kabul eden Ebu Hanife, ilahi vahyin tüm insanlığın kurtuluşunu amaçladığını düşünmüş ve bu kapsayıcı bakış açısı ile de sorunlara çözüm üretme yolunu seçmiştir.

Hayatında Kur’an’a çok farklı bir yer ayıran büyük imam için onun bazen bir suresinin, bazen bir ayetinin, bazen de bir kelimesinin tesiri çok derin izler bırakmıştır.

¹⁹⁶Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır Çev. Lütfullah Cebeci vd., *Hak Dini Kur’an Dili Kur’an-ı Kerim ve Yüce Meali* (Bağcılar/İstanbul: Ayfa Basın, 2006), Maide 5/54.

¹⁹⁷*İma-mı Azam Ebu Hanife*, 92, 94.

¹⁹⁸Hamidullah - Kuşçu, *İmam-ı A’zam ve eseri*, 38.

¹⁹⁹Faruk Beşer, “Ebu Hanife’nin Kur’an Anlayışı”, (ts.), 9.

Kur'an-ı Kerim'in okunmasının önemine inanan Ebu Hanife, bununla birlikte asıl olanın okuduklarımızın anlaşılması olduğu üzerinde önemle durmuştur. Bir sabah namazında imamın okuduğu İbrahim suresinin 42. Ayetinin tesiri ile bütün vücudunun titremesi²⁰⁰ ve bu hale orada bulunan herkesin şahit olması onun mana derinliğine işaret eden örneklerden sadece birisidir. Yine bir gece okuduğu Kamer suresinin 46. ayetinin etkisi ile sabaha kadar ağlaması da ²⁰¹ Kur'an'ın vermek istediği mesajlara karşı duyarlılığını ortaya başka bir örnektir.

Ebu Hanife, bir şeye sebep olmanın o şeyi işlemek kadar sorumluluk gerektirdiğine inanmıştır. Hayata bu çerçeveden bakan, yapıp ettiklerinin hesabının bir gün sorulacağını bilerek; her hareketinde ölçülü ve dikkatli olma çabası taşıyan Ebu Hanife, hapisanede iken kendisinden kalemini açmasını isteyen zalim birinin isteğini Kur'an'ın zalimlere destek verilmemesini*²⁰² öğütleyen ayetlerine dayanarak kabul etmemiştir.²⁰³ Ebu Hanife'nin bu tavrı onun Kur'an ile olan bağını anlatan cesur bir harekettir. Ebu Hanife, sadece bu tavrıyla o kalemin imzalayacağı haksız kararların parçası olmaktan ve zalimlerin yardımcısı olarak anılacak olmaktan korkmuştur.

Kur'an'ın emirlerini ve yasaklarını rehber edinmiş, Hz. Peygamber (s.a.s)'i model seçmiştir. Bu iki ana kaynağın oluşturmak istediği mü'mini yaşamak ve yaşatmak için mücadele vermiştir. Ebu Hanife, Kur'an'dan ilham alarak merkezinde doğruluk, dürüstlük, ahlak, akıl ve insan olan bir sistemin inşası için çaba göstermiştir.

İmam'-Azam Ebu Hanife, Kur'an'ın asıl kaynak olduğunu, hatta her şey olduğunu ifade eder. Kur'an ona göre savrulmaya müsait insanlar için sağlam bir tutamak, Allah'ın insanlara öğrettiği kendi kelimidir. Ona tutunamayanlar, ondan destek almayanlar ise helake sürüklenmeyi hak ederler.²⁰⁴

²⁰⁰İmam-ı Azam Ebu Hanife, 162.

²⁰¹İmam-ı Azam Ebu Hanife, 163.

²⁰²İma-mı Azam Ebu Hanife, 123.

²⁰³İmam-ı Azam Ebu Hanife, 123.

²⁰⁴Beşer, "Ebu Hanife'nin Kur'an Anlayışı", 9.

SONUÇ

Hicrî sekseninci yılda, Hz. Peygamberin vefatından 67 yıl sonra Kufe’de doğan, hicri 150 yılında Bağdat’ta vefat eden Ebu Hanife büyük bir fakih ve Ehlî-i sünnet akaidinin gelişmesindeki önemli bir isimdir. Son anlarında: “*Beni gasp edilmemiş topraklara gömün*” diyerek hayatını özetlemiştir. Büyük İmam lakabıyla anılmıştır. Hanefilik mezhebi onun künyesini isim olarak almıştır. Ebu Hanife, Kur’an’ı Kerimi hayatına hem hukuki bir kaynak, hem de maddi ve manevi dünyasına rehber edinmiştir.

Müslüman ve zengin bir ailenin evladı olarak büyümüş ve aynı özelliklerle de yetişmiştir. İlmîni makam ve parayla değişmemiş, parasını da sadece kendi ihtiyaçları için kullanmamıştır. İlim ehli olan hoca ve talebelerin itibarına adadığı ekonomik gücüne mağlup olmamıştır. Hayatı, yetişmesi, hocalığı ve vefatıyla çevresinde büyük etki bırakmıştır. Ebu Hanife, hayatının büyük bölümünde ise kınanma endişesi tanımadan, baskılara aldırmandan ve hak bildiklerini söylemekten de çekinmeyen onurlu ve erdemli biri olarak yaşamıştır. Baba mesleği olan ticaretle birlikte, içerisine girdiği ilim ona çok yakışmıştır. İlmî hayata girmesiyle birlikte tamamen bırakmadığı ticari işlerini ortaklarıyla beraber yürütürken; onların işlerini İslami hassasiyetlere göre yürütüp yürütmediklerini de zaman zaman kontrol etmiştir. İlim dünyasına adım attıktan sonra ise birçok kişiden ders almış ve çok sayıda öğrencinin de hocası olmuştur.

Halkın yöneticilere itaatinin önemini her fırsatta ifade etmiş, birlik ve beraberliğin bozulmaması için elinden geleni yapmıştır. Ebu Hanife, Abbasî halifesi Mansur tarafından teklif edilen Bağdat baş kadılığını ve gönderdiği hediyeleri ise reddetmiştir. Böylece devlet yöneticilerinin yanlış davranışlarını meşrulaştırma çabalarını onaylamamıştır.

Sadece Müslüman olmak için değil, iyi insan olmak için de bilmeyi ve bildiklerini de paylaşmayı önemseyen Ebu Hanife, daha çok hem bilmeyi hem de bilgisine sahip olunan iyiliklerin davranışa dönüştürülmesini, zararı bilinen kötülüklerden de uzaklaşılması gerektiğini benimsemiştir. Görüyoruz ki, onun hayatında büyük büyük sözler söyleyerek teoriye dayandırılan bir dünya yetersiz görülmüştür. Dolayısıyla onun hayatında pratik ile yoğrulan ve anlam kazandırılan bir anlayış esas alınmış, gösterişten uzak ameller değer bulmuştur.

Ebu Hanife, fetva açısından amelin imandan bir cüz olmadığına inanarak İslami yaşam tarzına yabancı kitlelerin saygın bir unsur olarak katılımını sağlamış ve de

insanları İslam dışına iten ve fanatizmi önemseyen akımlara karşı durmuştur. Dışarıya karşı bu duruşu sergileyen Ebu Hanife'nin kendi hayatına baktığımızda ise amelin vaz geçilmez olduğu, hatta azimetlerin tercih edildiği dikkat çekmektedir. Bu amaca yönelik olarak geceler uzun uzun namazlarla, kıraat ve dua ibadetleriyle geçirilmiştir. Oruçlu yıllar hayat tarzına dönüştürülmüş, ayetlerin etkisi ile oluşan gözyaşları yüzünde derin izler bırakmıştır. Müslümanca duruş ve ahiret merkezli düşünce ile yıllar hapisanelerde geçirilmiş, haksız kazanca hanel gelmemesi için nice paralar terk edilmiş, hocaların ve talebelerin itibarını kurtarmak için yüklü infaklar yapılmıştır. Ümmetin imanının tehlikeye girmesine engel olmak için eğitim akademisi kurmuş, samimiyetini sorgulamaya çalışanlar ise daima mahcup olmuştur.

Ebu Hanife, ekonomik kaygı taşımadan geçirdiği ömründe huzur ve mutluluğu hiçbir zaman parada ve malda görmemiştir. O Allah'ı razı edecek amellerin mutluluk vesilesi olacağına inanmıştır. Kendisine ait şu iki mısra ise buna şahittir.

*“Hüzün olarak yeter, mutlu bir hayat sürmemek,
Ve Allah'ı razı edecek bir salih amel işlemek...”*

Bizler, Ebu Hanife'nin sadece yazdıklarının değil, yaşadıklarının da bize miras olarak bırakıldığını ve bu miras ile nesillerimizde davranış değişikliğinin öncüsü olabileceğimizi bilmeyiz. Bugünün tabiri ile kamera önü için hazırlıklarımızı yapıp kamera arkasında bambaşka bir dünya yaşamının İmam-ı Azamca bir tavır olmadığını da bilinmeliyiz.

Ebu Hanife'nin bazen ince ve nükteli bazen de açıktan verdiği mesajlar etrafındaki insanların muhtaç oldukları alanlarda huzur bulmalarına vesile olmuştur. Özellikle öğrencilerine ve oğluna tavsiyelerinin yer aldığı el- Vasiyye isimli eser, herkesin aradığını bulabileceği; reçete kabilinden öğütler içermektedir. Bu sebeple Ebu Hanife'nin devrinin günahkârları için araladığı umut kapısı bugün de hala mücrimler için kapanmamıştır. Ebu Yusuf'u annesinden alıp ilimle yüceltmesi ile nice akademisyene ilham kaynağı olmuştur. Annesin mutluluğu için yaptıkları, bugünün annelerinin huzuruna katkı sunmuştur. İlimsiz amelle ve amelsiz ilimle yol almanın mümkün olmadığına inanan Ebu Hanife, yol arayanların, ışık soranların ve imdat bekleyenlerin ümidi olmuştur. Ebu Hanife, sosyal hayatın da içerisinde yer alarak ilimle meşgul olması ve kendine has yetenekleri sebebiyle; zaman değişse de çağlar öncesinden fertlerin farklı yaşam dönemlerindeki dine ve maneviyata hatta hayata ait

problemlerine ışık tutmaya, onlara rehberlik etmeye devam etmektedir. Bu sebeple ilme susayanlar, maddi doyumsuzluk yaşayanlar, dezavantajlı pozisyonda olanlar, afetzedeler, hayata küsenler, hastalıklarla imtihan olanlar, aile içi sorunlarla yorulanlar... Ebu Hanife'yi okur, onu takip eder ve ona kulak verirlerse hedeflerine yaklaştıklarını ve sorunlarından da uzaklaştıklarını göreceklerdir. Ayrıca Manevi Danışmanlık ve Rehberlik alanında görev üstlenenlerin de Ebu Hanife'yi yakından tanımaları, onun sorunlarla baş etmedeki ustaca yöntemlerini incelemeleri önem arz etmektedir.

Araştırmamızın ürünü olan, amelin Müslümanların değişim ve gelişimindeki vazgeçilmezi olan Ebu Hanife'ye bu perspektiften bakarak örnek alınmasını sağlayacak çalışmaların mahir isimler tarafından yapılması özellikle bilinmelidir.

Hayatının her döneminde farklı güzelliklerine şahit olduğumuz Ebu Hanife'nin bu dönemleri, kısa başlıklar ve ana kaynaklar rehberliğinde detaylandırılmalıdır. Oluşturulan eserler, büyük bir savrulma yaşayan, yapıp ettiklerini anlamlandıramayan ve birçok kişi tarafından eleştirilen yeni nesle sunulmalıdır.

Unutulmamalıdır ki; İmam Azam Ebu Hanife, insanlığa bıraktığı fikirleriyle, eserleriyle, öğrencileriyle, ilmi birikimiyle daha da önemlisi ahlakı, takvası ve herkes için model olabilecek hayat tarzıyla şöhret bulmuştur. Onun bu etkileyici hayatı ve kabrinin de içerisinde bulunduğu "Azamiye" külliyesi, gerek ilmi açıdan gerekse sanatsal açıdan daha hassas çalışmalara konu edilmelidir.

KAYNAKÇA

Abū-Zahra, Muḥammad. *Ebû Hanîfe*. çev. Osman keskiöğlü. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 2. baskı., 1997.

Acimamatov, Zaylabidin. “Ebû Hanîfe ve Fergana Vadisindeki Etkisi Doktora tezi”.

Ahmet Kartal, Hilmi Demir. *Ulusal Sempozyum Tebliğler Kitabı*. “Devirleri Aydınlatan Meş’ale”. *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi*

Ali Pekcan. *İmam-ı Azam Ebu Hanîfe: Fıkhın Bedene Bürünüşü*, 2020.

Arslan, Ali. “İmâm-ı Âzam Ebû Hanîfe’nin (ö. 150/767) İlim Anlayışı, İlimleri Taksimi ve Hadis İlmine Bakışı”. *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 49 (15 Aralık 2020), 79-106.

Bardakçı, Mehmet Necmeddin. “İmam-ı Azam Ebu Hanife’nin ibadet ahlâk, züht ve takva anlayışı”.

Beşer, Faruk. “Ebu Hanîfe’nin Kur’ân Anlayışı”.

Boynukalın, Ertuğrul. “Tâlim ve Terbiye (XX. Yüzyıl Lübnan ve Filistin)”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 39/531-533. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.

ÇetiN, Maksut. “İmam Ebû Hanîfe’nin Siyaset Anlayışı Ve Siyasî Tutumu”. *IBAD Sosyal Bilimler Dergisi*, 25-37.

Çev. Mevlüt Uyanık, Hacı Şerif Ahmet Reşid Paşa. “Ebu Hanife’nin Siyaset Anlayışı”, 14.

Ebû ‘Alî el-Ğâlî, İsmâîl b. el-Ğâsım b. ‘Ayzûn b. Hârûn b. ‘Îsâ b. Muḥammed. *Şuzûru’l-Emâlî: en-Nevâdir*. 4 Cilt. b.y.: Dâru’l-Kutubi’l-Mışriyye, 1344/1926.

Ebû-Zehra, Muḥammad - Çeviren: Osman Keskiöğlü. *Ebû Hanîfe*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 2. baskı., 2005.

Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır Çev. Lütfullah Cebeci vd. *Hak Dini Kur’an Dili Kur’an-I Kerim ve Yüce Meali*. Bağcılar/İstanbul: Ayfa Basın, 2006.

Eyüp Akdağ. “Ebû Hanîfe’nin Hayatı ve Zühd Anlayışı”. *Amasya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 11 (27 Aralık 2018), 169-200.

Fatimatül Zehra Ertürk - Ertürk Fatimetül Zehra. “İmam-ı Azam Ebû Hanife’nin Gerçek ve Menkıbevi Kimliği Yüksek Lisans Tezi”.

Fatma Türk Toksoy. *İmam-ı Âzam Ebu Hanîfe*. Şule yayınları, 2020.

Hamidullah, Muhammed - Kuşçu, Kemal. *İmam-ı A'zam ve eseri*. İstanbul: Beyan Yayınları, 2004.

Heytemi, İbn Hacer El. *İmam-ı Âzam Ebû Hanîfe (R.A.) Hayatından Rabbanî Esintiler*. Misvak Neşriyat, 2023.

Hilmi Demir. *Ehli Sünnetin Kurucu Öznesi Ebû Hanife Adil Toplumun Temelleri*. İstanbul: Anadolu yayınları, 2.Baskı., 2015.

Hücviri, Ebü'l-Hasan Data Gencbahş Ali b Osman b Ali. *Hakikat bilgisi/Keşfü'l-mahcub*. İstanbul : Dergah Yayınları, 1982.

Koşum, Adnan. “İmâm-ı Azam Ebû Hanîfe'nin akılcı yönteminin (re'yci) başlıca nedenleri ve düşüncelerinin oluştuğu ilmî ortam”. *Diyanet İlmi Dergi* 54/1 (16 Nisan 2018), 75-92.

Köse, Prf. Dr Murtaza. “Büyük Üstad Ebû Hanife”.

Mehmet Evkuran. *Ebû Hanife Doğruyu Arayanların Önderi*. Bir Yayıncılık, 2019.

Muhammed Kasım Abduh El- Harisi, Tercüme: Ahmet Yücel, İbrahim Tüfekçi. *Muhaddisler Nazarında İmam-ı Azam Ebu Hanife*. 2 Cilt. İstanbul: Misvak Neşriyat, 2021.

Mustafa Uzunbostancı. “Ebû Hanife”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 1994. Erişim 10 Temmuz 2023.

Mütercim: Serdaroğlu Ahmed, İmam Gazzâli. *Ihyâu 'Ulûmi 'd-Din Tercemesi*. Bedir Yayın evi, 1989.

Neşet Çağatay, İbrahim Agah Çubukçu. “İslam Mezhepler Tarihi- Nadir Kitap”. *Nadir Kitap*. 1976.

Yunus Vehbi Yavuz. “İslâmi Araştırmalar Dergisi |”. 2002.

“El Halil - Arapça-Türkçe / Türkçe-Arapça sözlük”.

“İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi » Ana Sayfa”.